

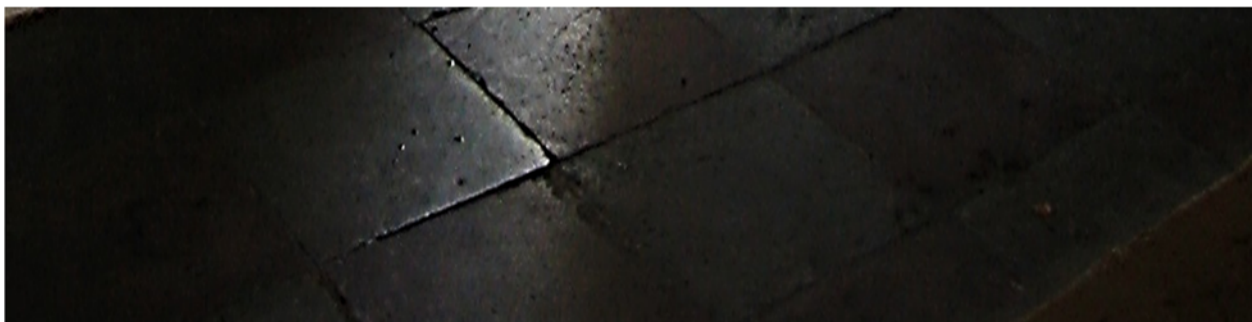
Søren Vadstrup

Genius Loci

Bygningskulturens Immaterielle Værdier

2018

GENIUS LOCI

Bygningskulturens Immaterielle Værdier

Forfatter: Søren Vadstrup, arkitekt m.a.a.

Forskningslektor på Kunstakademiets Arkitektskole (KADK)

Underviser og forsker i Center for Bygningsbevaring i Raadvad (Raadvad-Centeret)

e-mail: soren.vadstrup@kadk.dk

1. udgave 2018

Fotos og illustrationer:

Søren Vadstrup og Center for Bygningsbevaring

Tekster fra bogen kan citeres med kildeangivelse

Tegninger og fotos må kun bruges med tilladelse

ISBN nr. 978-87-970382-6-0

I samme serie, af Søren Vadstrup:

1. Håndværk og Bygningsrestaurering. *Forskning og ny viden om istandsættelse af ældre bygninger* (2018)
2. Bevaringsværdige bygninger – *sikring af bevaringsværdier* (3. udgave 2018)
3. Bevaringsværdige bygninger – *gode løsninger til energiforbedring og indeklimaforhold* (2018)
4. Vedligeholdelses-Manual – *for bygninger, opført før 1960-70.* (2018)
5. Restaurering og Transformation *af en fredet, fynsk, firelænget bindingsværksgård 2001 – 2018.* (2018)
6. Vedvarende holdbarhed. *Bæredygtighed og cirkulær økonomi for bygninger* (2018)
7. Analyse- og Værdisætning af *20 Bygnings- og Kulturmiljøer i Danmark* (2018)
8. By- og Bygnings-Undersøgelser. *Analyse og Værdisætning af bygninger, bebyggelser og byrum* (2018)
9. Bevaringsplanlægning. *Vejledning i bevarende lokalplaner efter ny-SAVE-metoden* (2018)
10. Genius Loci. *Bygningskulturens Immaterielle Værdier.* (2018)
11. Bygningen som kundskabskilde - *ved restaurering og transformation* (2018)
12. Frihåndstegning og akvarel - *lokalfarver og analytisk tegning af bygninger og byskaber* (2018)

Udarbejdet som led i forskningsprojekterne:

- A. Ny viden om materialer og metoder, holdninger og principper til restaurering, transformation og energiforbedring af ældre bygninger. (publikation nr. 1-5)
- B. Ny viden om bæredygtighed og cirkulær økonomi for bygninger og byggeri med vedvarende holdbarhed. (publikation nr. 6)
- C. Nye standardiserede metoder til analyse og værdisætning af bygninger, bebyggelser og byrum. (publikation nr. 7-11)

På Kunstakademiets Arkitektskoles kandidat-program i Kulturarv, Transformation og Restaurering og Center for Bygningsbevaring i Raadvad. Støttet af Realdania og Trafik-, Bygge- og Boligstyrelsen

Forsiden

Indgangsdøren til kirkesalen i Christiansfeld, hvor man oplever en stærk *imateriel* sammenhæng mellem byplanen, kirkepladsen, kirkesalen, kirken (salshuset) og kirkegården (Gudsageren).

Søren Vadstrup,
arkitekt m.a.a.

GENIUS LOCI
Bygningskulturens immaterielle værdier

2018

Det er meget typisk for Brødremenigheden i Christiansfeld,
at man ikke udskifter de gamle vinduer, før det er strengt nødvendigt.
Derved præger brødremenighedens *immaterielle* holdninger, hele byens arkitektur:
Man skifter da ikke noget ud på et hus, der ikke fejler noget!
Søren Vadstrup
Se side 38.

Indhold

1	Bygningskulturens immaterielle kulturarv	3
1.1	De tre strategier for bevaring af bygningskulturen	5
1.2	Bygningskulturens immaterielle kulturarv	6
1.3	UNESCO's konvention til beskyttelse af den 'Immaterielle Kulturarv'	7
1.4	Hvorfor er den immaterielle kulturarv vigtig	8
1.5	Bevarelsen af de traditionelle håndværk	10
2	Analyse- og Værdisætnings-Metoden	11
2.1	Selve metoden	11
2.2	Kulturhistoriske spor og immaterielle 'spor'	12
2.3	Function Follows Form	13
3	Lost and found. Nordøstgrønlands gamle fangst- og ekspeditionshytter	14
3.1	Historien	14
3.2	Opgaven	16
3.3	De immaterielle værdier	19
4	Dragørs særlige byggeskik og immaterielle kulturarv	19
4.1	De fem faser i Dragørsk byggeskik	22
	1: Middelalderens hanseatiske strandmarked og sildefiskeri (1340'erne – 1550)	
	2: Renæssancen, den østdanske byggeskik, hollændernes indflydelse (1550 – 1770)	
	3: Klassicismens, Kunstakademiets og franske arkitekters indflydelse (1770–1835)	
	4: Senklassicismens tyske og italienske indflydelse (1835 – 1860)	
	5: Nyklassicismen og Bedre Byggeskiks engelske indflydelse i Dragør (1915–1935)	
5	Granfeldts (Krøyers) gård i Maribo	25
6	Herregårdens, landsbyens og landsbyhavens immaterielle fortællinger	27
6.1	Herregårdens immaterielle kulturarv	27
6.2	Landsbyens immaterielle kulturarv	30
6.3	Landsbyhavens immaterielle Kulturarv	32
7	Christiansfeld' s immaterielle kulturarv	33
7.3	Christian David	34
7.4	Idealplanen	35
7.5	Byggeskikken i Christiansfeld	36
7.6	Christiansfeld' s immaterielle kulturarv	41
8	Den immaterielle kulturarv i Hans Egedes Hus i Godthaab, Grønland	43
8.3	Bygningshistorie	44
8.4	Niels Egedes forslag til nyindretning	45
8.5	Den videre historie	47
8.6	Teknisk tilstand	48
9	New method to analyse and assess intangible heritage	50
9.1	Abstract.	50
9.2	The Analysis and Assessment Method	51
9.3	Arts and Crafts and Bauhaus	51
9.4	Usonian and Utzon	51
9.5	The Danish single-family house from the 1960s and 70s	53
9.6	Conclusion	54
10	Bevar Roskildes brutale mesterværk	55
10.1	Det lyder brutalt – men er det slet ikke	55
10.3	Befolkningen versus eksperterne	57
10.5	Vikingskibshallens byggetekniske problemer	58
11	Peter Zumthor: ATMOSPHERES	60
	Litteratur og kilder	64

Indledning

Danmarks bygningskultur er et af de vigtigste elementer i vores nationale kulturarv og kulturelle identitet, der definerer os som nation, på linje med kunst, sprog, natur, erhvervsforhold og historie. Af disse "nationalklenodier" er bygningskulturen, endda den fysiske mest tilstedeværende, økonomisk tungtvejende og socialt grundlæggende. Man kan gå på biblioteket og låne bøger om Danmarks historie. Men man kan også aflæse historien lige så tydeligt i de ældre byer, bygninger og landsbyer, der omgiver os – og her rent faktisk taler til os.

Bygningskulturen er med til at fortælle, hvem vi er, hvad vi er og hvordan vi er, som mennesker og samfund. Det gør den både gennem sine fysiske bygninger og værker, og gennem disses ikke-fysiske og overordnede, *immaterielle baggrund og atmosfære*.

En kvalificeret bevarelse af bygningskulturen er derfor yderst vigtig – især i et fremtidigt perspektiv. En

forringelse af bygningskulturen er et ikke-genopretteligt tab af umistelige kulturverdier for landet og os som beboere.

En forståelse af et steds, en bygnings eller bygningsdels overordnede og *immaterielle baggrund* er derfor et vigtigt element i stedets, bygningens eller bygningsdelens kvalificerede bevaring og udvikling.

Og en metodisk registrering af de immaterielle 'spor' er et meget afgørende redskab til at finde frem til denne baggrund. Dette vil medvirke til at husejerne og andre bliver oplyst om de historiske og immaterielle rødder i huset – hvorved de ser huset med nye øjne og på en ny måde.

Herunder oplever de en række meget afgørende og helt specielle kvaliteter i huset, som det er, bl.a. dets helt egen sjæl og atmosfære, af de gamle romere kaldt: *Genius Loci* - stedets 'særlige ånd' og beskytter.

Søren Vadstrup

Jeg blev selv for alvor opmærksom på, hvor vigtig en bygnings immaterielle værdier er for dens kvalificerede bevarelse, da jeg i 2012 var på en rejse i Nordøstgrønland for at registrere og opmåle en række meget, meget øde, men også meget, meget smukt beliggende ekspeditions-, fangst- og overvintrings-hytter (kaldt 'stationer'). Den måde disse bygninger, deres historie, deres beliggenhed og deres vejrbidthed 'talte til én', satte fantasien i gang og vakte den indre skytsånd, 'Genius Loci'. (se side 14-18)

Ny Vestergade i København

Der viste sig at være et bindingsværkshus, inde under den pudsede facade. En ikke længere helt så 'skjult' immateriel kulturarv.

1 Bygningskulturens immaterielle kulturarv

1.1 De tre strategier for bevaring af bygningskulturen

Ældre bygninger kan kun 'overleve' i længden, hvis de bliver brugt i nutiden. Men det skal ske med en dyb respekt og forståelse for bygningskulturens værdier og sårbarheder i forhold til såvel detaljer som helheden. Når man restaurerer, bygger om, bygger til og bygger nyt i ældre bygningsmiljøer, gælder der derfor tre meget vigtige regler:

Stedstilpasset

For det første skal de foretagne indgreb være *stedspecifikke* og indlevede i den aktuelle bygning og dens historie, konstruktioner og arkitektur. Ellers bliver restaureringen, ombygningen eller nybygningen en ren 'standardvare', der ikke kender forskel på by og land, Skagen eller Gudhjem – og heller ikke harmonerer særlig godt med det eksisterende miljø.

Dette kræver at man kender den konkrete bygning og det bygningsmiljø, den befinder sig i, virkelig godt. Undertegnede har på Kunstakademiets Arkitektskole udviklet en enkel og systematisk **METODE** til dette, kaldt '*Analyse- og Værdisætnings-Metoden*'. I denne gennemfører man en historisk, en teknisk og en arkitektonisk analyse af bygningen og dens omgivelser - i denne rækkefølge. Så foretager man en konkluderende *værdisætning af de bærende bevaringsværdier*, afsluttet med 5 *anbefalinger* og en konkret *materialeholdning* til det fremtidige projekt. Se: Vadstrup, Søren: [*By- og Bygnings-Undersøgelser. Analyse og Værdisætning af bygninger, bebyggelser og byrum*](#) (2018)

Materialevalg

For det andet skal de foretagne indgreb repræsentere den nyeste, dokumenterede **VIDEN** om bl.a. de klassiske *materialer og metoder* til behandling af ældre bygninger – bl.a. beskrevet i Slots- og Kulturstyrelsens netop reviderede 'Information om Bygningsbevaring 2014', bestående af 66 Informationsblade, der ligger på Styrelsens hjemmeside. Ellers bliver resultatet teknisk ringe og fuld af byggefejl, der koster penge og unødige ekstraarbejder.

Ægthed, atmosfære, identitet og sjæl

For det tredje skal de foretagne indgreb videreføre og bevare bygningens og bygningsmiljøets oprindelige *stemning, identitet og sjæl*. Ellers mister bygningen sin ægthed og sin sammenhæng med kulturhistorien og får en banal og intetsigende atmosfære.

Dette gøres bl.a. ved at bevare så meget som muligt af de *oprindelige materialer* og elementer i bygningen eller bebyggelsen, herunder også disses slid og patina, samt andre kulturhistoriske spor – og ved at efterleve fem forenklede **BEVARINGS-PRINCIPPER** for en bæredygtig istandsættelse og ombygning af eksisterende bygninger, samt indpasning af nye huse i eksisterende bygningsmiljøer.

Og så skal man også her være meget opmærksom på, at det i høj grad er de *immaterielle værdier*, der er med til at skabe stedets atmosfære, identitet og sjæl.

Istandsættelse, ombygning og udvikling af ældre bygninger og bymiljøer samt bevaring, omdannelse og nybyggeri i bevaringsværdige helheder

Mål	Dette kræver:
1: Kende og forstå huset/bebyggelsen/byrummet virkelig godt	METODE Historisk, Teknisk og Arkitektonisk Analyse og Værdisætning
2: Opnå de bedste teknisk holdbare løsninger ved alle indgreb: Byggeteknisk, æstetisk og arkitektonisk	OPDATERET VIDEN om de nyeste dokumenterede erfaringer om materialer, konstruktioner og metoder
3: Videreføre bygningens/bebyggelsens Atmosfære, identitet og sjæl	BEVARINGS-PRINCIPPER samt stedets immaterielle værdier

1.2 Bygningskulturens immaterielle kulturarv

Men vi støder som restaureringsarkitekter ofte på, at forskellige mennesker oplever ældre huses særlige atmosfære, identitet og sjæl på meget varierede måder. Dette skyldes at oplevelsen af et ældre hus, den måde dette 'taler' til os på, er meget afhængig af den viden, man har om huset, historisk, teknisk og arkitektonisk – men også mere end det. Husets atmosfære og sjæl er nemlig knyttet til en række elementer, der ligger udover de fysiske og materielle bestanddele i huset. De opleves i højere grad gennem husets mere uhåndgribelige og ikke-legemlige, *immaterielle kulturarv*.

En definition af en bygnings, eller en by's immaterielle kulturarv kan udmønte sig på tre planer, ofte samtidigt, eller som følge af hinanden:

- For det første byens eller bygningens arkitektoniske *ide, filosofi og identitet*. Disse for så vidt synlige elementer, repræsenterer en fortælling eller en fortællerværdi, der kan sætte tanker i gang hos beboerne og andre.
- Dernæst kan de immaterielle værdier også ligge i *traditioner, viden eller praksis*, der er overleveret fra tidligere tider, typisk under byens eller bygningens opførelse, herunder de håndværksmetoder, der har skabt byen eller bygningen.
- Endelig kan de immaterielle værdier ligge i de forskellige sanseoplevelser som stedets *atmosfære, sjæl, karakter og stemning* giver via rummenes materialer, proportioner, lysforhold og farver.

Kulturel identitet

Bygningskulturens immaterielle kulturarv har derfor også stor betydning for menneskers *kulturelle identitet*, forstået som de aspekter af *identitet* (la.: 'identitas' = som er ens. Genitiv af 'idem' = samme), der deles af en gruppe mennesker og på samme tid også af det enkelte menneske, og som får disse til at føle samhørighed og føle sig hjemme, på det sted, og især i de bygninger, hvor de bor.

I en by som Christiansfeld i Sønderjylland kan man eksempelvis tydeligt se det enkle kristne og sociale liv – plus de religiøse højtider og skikke, reflekteret i bygningerne, i interiørerne, i byplanen samt i de grønne omgivelser. Byggeskikkens enkelthed, prunkløshed og bevidst tilstræbte symmetri og harmoni – med en samtidig klar arkitektonisk stramhed og monumentalitet afspejler disse immaterielle værdier for husenes bygmestre. Men byggeskikken viser også, gennem sin gedigne udførelse og sine yderst påpasselige detaljer, nogle håndværkstraditioner, der helt bevidst giver bygningerne særlig lang levetid, og afspejler derved de oprindelige håndværkers særlige viden og kunnen.

Det gælder f.eks. de 'knækkede', halvvalmede gavle, der mindsker den kraftige blæsts mulige ødelæggelser på tage og gavle. Se foto og side 33.

Vi kan derfor konkludere, at *bygningskulturen* i høj grad bidrager til samfundet og samfundsudviklingen på en yderst konstruktiv måde, ved at udgøre den bærende kraft inden for tre meget vigtige felter:

- *Den kulturelle identitet* der former det enkelte menneske og grupper af mennesker, ikke mindst gennem de byer og bygninger, de bor i, samt disses kulturhistorie og immaterielle kulturarv
- *Den arkitektoniske, æstetiske og kunstneriske kvalitet*, som de eksisterende byer og bygninger udgør. Herunder også det mangfoldige og gode liv, som integreringen af nyt med gammelt på en indlevet og kvalificeret måde, medfører.
- *Den vedvarende holdbarhed* (bæredygtighed) som gode arkitektoniske, håndværksmæssige og materiale-mæssige løsninger i ældre bygninger udviser, og som repræsenterer en mange hundrede årig tradition og historie.

1.3 UNESCO's konvention til beskyttelse af den 'Immaterielle Kulturarv',

I 2003 formulerede UNESCO en international konvention til beskyttelse af den 'Immaterielle Kulturarv', hvor dette begreb bl.a. defineres som *'traditioner eller levende udtryk, arvet fra vores forfædre og givet videre til vore efterkommere, såsom mundtlige traditioner, scenekunst, social praksis, ritualer, festlige begivenheder, viden og praksis vedrørende naturen og universet samt viden og færdigheder til at producere traditionelle håndværk'*

Se: (<http://www.unesco.org/culture/ich/en/convention>)

Allerede kort tid herefter blev de første eksempler på immateriel kulturarv optaget på UNESCO's Verdens-

arvsliste, bl.a. usbekisk vittighedskunst, kinesisk dukkemestertradition, brasilianske kampdanse og tegninger i sand på Vanuatu.

I Danmark har dagbladet Politiken haft en 'konkurrence' om at udpege eksempler på dansk immateriel kulturarv til UNESCO's Verdensarvsliste, hvorunder dansk hygge, kvindebevægelsen, festivalkultur, folkedans, andelsbevægelsen, Sankt Hans bål og dansk pølsevognskultur har været foreslået.

I Norge har man tilsvarende foreslået vikingesagn, troldemyter og dugnad (nabohjælp).

Der er ingen tvivl om, at skikken at brænde sankthansbål, der har sine rødder i meget gamle varslingssystemer overfor fjendtlige flådeangreb på Danmark - så langt tilbage som i middelalderen - er en ægte dansk immateriel kulturarv. Men denne skik har dog kun perifer forbindelse til bygningskulturen, bort set fra det bygge- og haveaffald, gamle møbler og andet, som bålene kan skaffe husejerne af med.

Bygningskulturens immaterielle kulturarv

Man kan spørge sig selv, hvad dette konkret kan bruges til, men indenfor restaurering, ombygning og tilbygning af ældre bygninger samt nybygning i ældre bygningsmiljøer, har vi opdaget, at en øget opmærksomhed på og et større fokus på den immaterielle kulturarv, er en meget vigtig faktor for en kvalificeret bevarelse og videreudvikling af vores bygningskultur, hvor fysisk disse 'spor' end må forekomme.

Og selv om pølsevogne, hygge og folkedans må forudsætte en eller anden form for bygning, kræver bygningskulturens immaterielle kulturarv en metodisk registrering og analyse af disse uhåndgribelige 'spor' i ældre bygninger og deres omgivelser - samt bebyggelser, torve og pladser, byer og landsbyer, herregårde m.v.. Denne metode præsenteres hermed til videre, almen afbenyttelse

Skal der nu bygge flere tidskrævende undersøgelser på de i forvejen omfattende undersøgelser, som ældre bygninger gennemgår, før en ombygning og istandsættelse. Ja, det skal der, for disse gør projekterne langt bedre - og betaler sig derfor i sidste ende. Og med den foreslåede, systematisk metode, er denne proces både enkel og overskuelig.

Det specielle ved bygningskulturens immaterielle kulturarv, frem for vittighedskunst, troldemyter og kampdanse, er at den både kan være *ikke-synlig* og *synlig*, både immateriel og materiel (!). For den synlige og materielle, immaterielle kulturarv gælder det imidlertid, at den er opstået og præget af immaterielle og ikke-synlige ideer, tanker, filosofier, traditioner eller historiske hændelser. Den vækker vigtige følelser, men forhåbentligt på et oplyst grundlag.

1.4 Hvorfor er den immaterielle kulturarv vigtig

Bygningskulturens immaterielle kulturarv kan eksempelvis bestå af de funktionalistiske arkitekters ideer og drømme om det 'superfunktionelle hus' med lys og luft, en særlig indretning af huset og særlige farver. Disse fornemmes meget tydeligt i funktionalismens og modernismens bygninger. Ja de kan tydeligt ses, selv om selve ideologien er stofløs.

I andre bygninger kan den immaterielle kulturarv ikke ses overhovedet. Men det kan være knyttet til et navn, et minde eller en fortælling.

I Dragør ligger 'Kejserlodsens hus', fordi den russiske Zar, Alexander III, der var gift med den danske prinsesse, nu kejserinde, Dagmar, hver sommer besøgte

svigerfar i Fredensborg, og stod op gennem Øresund med sit skib 'Nordstjernen' – og her altid bad om at det var lodsoldermand F. W. Møller fra Dragør, der lodsede skibet frem og tilbage. Der er næppe noget egentligt spor i huset, Strandgade 35, efter den historie længere. Men navnet hænger ved huset, og erindringer om dette stykke kulturhistorie i byen (side 9).

Samme Zar's 'sommerdatja' i Fredensborg, kaldt 'Kejserens Villa', og som findes endnu, har langt mere synlige spor efter Zar Alexander, bl.a. forgyldninger på døre og indfatninger, vinterskodder og sågar en underskrift skrevet i en rude med en diamant. Zar-familiens ånd hviler helt klart over huset.

'Kejserens Villa' i Fredensborg, opført i historicistisk stil i 1860-erne, men i 1885 købt af den russiske Zar Alexander III og Kejserinde Feodorovna – dansk prinsesse med fødenavnet Dagmar. Hun ejede huset til 1928.

Jeg har heller aldrig selv mødt de spøgelser, som lokale folk hårdnakket hævder, stadig bor i mange ældre huse i Grønland, og som har medført at husene ofte står tomme i dag. Ikke engang som en særlig atmosfære eller sjæl i huset. Men det kan man til gengæld på den 250 år gamle fæstegård i landsbyen Viby på Fyn. Her er der en særlig 'ånd' i stuerne, i køkkenet, i alkoverne, i det 'nye fine sovekammer' fra 1820 og i aftægtsboligen bag bryggeret. Her har der boet mennesker i generationer, der i høj grad fornemmes – ikke som spøgelser – men som dem, der har præget

huset. Ligesom vi selv også præger huset, hvilket kan fornemmes af andre.

Den immaterielle kulturarv kan derfor være både synlig, men have baggrund i en masse ikke-synlige traditioner, eksempelvis håndværksmetoder, der udføres på en ganske bestemt måde, facader der kalkes i bestemt farver eller den kan være ikke-synlig som f.eks. stednavne, fortællinger, lokale skikke eller en særlig atmosfære, skabt af en bygnings arkitektur, dens brug eller tidligere brug, f.eks. kirker.

Hvorfor har dette nu betydning?

Det handler om for de nuværende ejere og beboere at *forstå*, hvorfor bygningen, landsbyen eller byen ser ud som det gør, og ikke mindst har gjort. Som nævnt er det ikke altid at forklaringen eller baggrunden for en bestemt udformning eller indretning er noget, man kan se, og ofte er det heller ikke noget man er vant til eller har tænkt over før. Men praksis viser, at hvis man først for 'øje på' og bliver opmærksom på den immaterielle kulturarv, eksempelvis at huset har tilhørt en russisk Zar, bare for at nævne noget, eller hans foretrukne lods, så behandler man huset eller landsbyen meget mere forsigtig og respektfuld, når man foretager eller ønsker at foretage ændringer.

Der er desværre mange husejere i disse år, der ønsker at ændre udseendet, indretningen og størrelsen af ældre huse i henhold til deres egne drømme og ønsker. Men hvis husejerne begynder at identificere sig med husets oprindelige identitet, dets baggrund og ideer, og dens oprindelige atmosfære og stemning, sågar dets tidligere beboere og deres historie, så vil de ofte gennemføre langt mere nænsomme og gen-

nemtænkte ændringer, i overensstemmelse med historien og de arkitektoniske værdier i bygningen, i stedet for overdrevne eller voldsomme indgreb.

Et vigtigt redskab til dette er husets eller bebyggelsens immaterielle kulturarv. Ved at finde frem til de immaterielle rødder til det nuværende design og visuelle udtryk, valg af materialer og konstruktioner, og de unikke elementer i forhold til den oprindelige byggeskik, forøger man sin viden om syn på huset, landsbyen eller bebyggelsen. Og vi kan se, at denne viden og denne nye bevidsthed fører til, at ejere og andre værdsætter deres landsby eller hus højere, så de efterfølgende gennemføre fornuftige tiltag og ændringer, så de immaterielle værdier ikke fortabes.

Dette vil ofte indebære undersøgelse af skriftlige kilder - men også en yderligere undersøgelse i selve bygningen. Så dette vil blive gennemgået nærmere under Analyse- og Værdisætningsmetoden til by- og bygningsundersøgelser, på side 11-13.

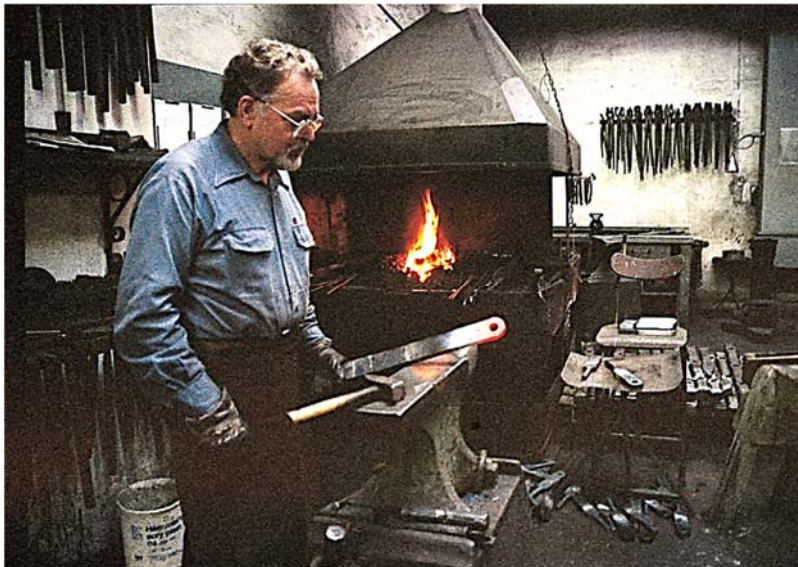

'Kejserlodsens hus' i Dragør – med sin højt hævede 'kikkenborg' på taget, hvorfra lodsoldermand Møller kunne holde udkik til skibene på Sundet. Herunder den russiske Zar Alexander III's skib, 'Nordstjernen'. Såvel Zar, skib og lodsoldermand findes ikke længere. Men deres immaterielle 'spor' og fortællinger, findes i høj grad.

1.5 Bevarelsen af de traditionelle håndværk

Allerede i UNESCO's korte definition af immateriel kulturarv, der er nævnt ovenfor side 4, nævnes *viden og færdigheder til at producere traditionelle håndværk*. Disse munderer jo i sagens natur ud i ret så 'håndgribelige' manifestationer og i mindre grad i decideret immateriel kulturarv. Men konventionen fra 2003 kommer ud over dette, ved hovedsagelig at be-

skæftige sig med de *færdigheder* og den *viden*, der er involveret i håndværket, snarere end selve håndværkets produkter. Derfor bør bevaringsbestræbelserne iflg. UNESCO koncentrere sig om *at tilskynde håndværkere til at fortsætte med at producere håndværk og til at videregive deres færdigheder og viden til andre*.

Essesmed i smedjen i Raadvad, der har været førende i Danmark i forhold til at 'genopdage' essesmede-håndværket – især til brug ved restaurering af historiske smedearbejder.

Da jeg selv har arbejdet i en årrække med netop dette indenfor bygningshåndværk, i Danmark, kan jeg til denne temmelig uambitiøse strategi tilføje, at det snarere handler om gennem forskning og studier af de ældste, originale håndværksprodukter, at analysere og forstå

- genstandenes særlige materialemæssige og tekniske specialiteter og kvaliteter,
- deres ofte imponerende holdbarhed, hvor materialer, udførelse og konstruktion interagerer
- deres oprindelige håndværksmæssige baggrund, udførelse og fremgangsmåde
- selve håndværkets evne til at tilpasse sig individuelle og vanskelige opgaver og områder
- mulighederne for vedligeholdelse og reparation

- frem for ubevidst at videreføre de moderne håndværkeres ofte i historisk og teknisk henseende forvanskede materialer og metoder. I hvert fald når det gælder en kvalificeret restaurering af ældre bygninger. Nye/moderne og langt billigere, og derfor konkurrerende standardprodukter, har ofte de diametralt modsatte egenskaber: Dårlig holdbarhed, grimt design og ufleksible standardformer.

Endvidere skal man sikre sig at have de samme slags *materialer*, herunder så simple materialer som træ, inklusive dets præcise opskæring, maling og mørtel, samt værktøjer til rådighed, som for 200 eller flere år siden. Kilderne til dette er igen de originale, ofte historiske genstande og håndværksprodukter, suppleret med ældre, historiske, bl.a. skriftlige og ikonografiske kilder.

Først herefter kommer dokumentationen, videreudviklingen og videreførelsen af den nutidige håndværkers viden og kunnen ind, på baggrund af ovennævnte studier – suppleret med to vigtige, for mange håndværkere helt nye håndværks-specialiteter: Færdigheder i at reparere og restaurere ældre, oprindelige genstande og elementer hurtigt, metodisk og effektivt og med stor kvalitet samt evnen til at inddrage moderne materialer, metoder og værktøjer, uden det går ud over den historiske, tekniske og arkitektoniske autenticitet.

Dette suppleres med oplæring og undervisning, informationsmaterialer, demonstrationsprojekter, samt fortsat udvikling og effektivisering af håndværket og dets udøvere – for at skabe et behov hos brugerne, eksempelvis husejerne, for de traditionelle håndværksfærdigheder og –produkter.

Målet er, som med andre former for immateriel kulturarv, at sikre, at den viden og de færdigheder, der er forbundet med de klassiske håndværk og håndværksmetoder, gives videre til kommende generationer, så håndværk kan fortsætte med at blive produceret og dermed give levebrød til de udførende og tilgrænsende fag.

Men målet er i høj grad også at ældre bygninger kan blive vedligeholdt og istandsat på en kvalificeret måde, historisk, teknisk og arkitektonisk, med anvendelse af de bedste og mest holdbare materialer, konstruktioner og håndværksmetoder. At dette også støtter en bæredygtig udvikling af samfundet, behøver ikke nærmere argumentation.

2 Analyse- og Værdisætnings-Metoden

2.1 Selve metoden

Metoden kaldes 'Analyse og Værdisætnings-Metoden', der som et fast punkt indbefatter iagttagelser og viden om de immaterielle 'spor' i bygningen eller bebyggelsen. Listen er en bruttoliste med stikord, som man gennemgår huset udvendigt og indvendigt efter. Det er også vigtigt at man 'skruer op' for den direkte oplevelsesmæssige dimension i hjernen og forsøger at leve sig ind i huset på dettes præmisser og med særlig fokus på og indlevelse i de 'immaterielle spor', der har særlig betydning for bygningens eller bymiljøets fysiske udtryk og udvikling.

Dette suppleres med forudgående læsning af arkivalier, f.eks. beskrivelser fra husets eller bebyggelsens opførelse, omtaler af stedets beboere, interviews med lokale videns-personer etc., bred viden om stilhistorie, materialehistorie, håndværksmetoder og lokalhistorie mm.

Gennemgangen af de immaterielle 'spor' i bygningen eller bebyggelsen foretages konsekvent i den nævnte rækkefølge, og man noterer om 'sporene' er synlige (S) eller usynlige (U)

Historien

Bygningshistorien – der særligt fokuserer på de forsvundne elementer i bygningen og disses udformning (U). Men også for baggrunden for de foretagne ændringer (S).

Kulturhistorien – husets opståen og tidligere anvendelser, slid og patina fra disse, den oprindelige byggegrund, faste elementer, der afspejler anvendelser eller datidens mode: Ildsteder, køkkener, trapper, dekorationer, lofter etc., huset er en repræsentant for særlige perioder i det historiske forløb – ildebrandshuse, byggeforeningshuse, andelstidens bygninger etc. (S).

Arkitekturhistorien – de anvendte stilarter og deres historiske baggrunde og ideer (U) – og hvordan disse præger huset (S).

Personhistorie – personer, der har boet i huset, fortællinger og sagn om disse (U), spor i huset efter disse (S), stednavne i huset eller omkring huset efter disse (U).

Økonomisk historie – husets økonomiske op- og nedgange, manglende vedligeholdelse etc. (S)

Den nuværende, levende historie – nuværende traditioner, hændelser, behov og væremåde (U)

Byggeteknikken

Materialer – traditionerne bag materialeanvendelserne, eksempelvis lokale (U), den økonomiske situation, modepræg etc.

Konstruktioner – lokale bygningstraditioner, døre, vinduer, tage, facader etc. (S)

Håndværksmetoder – særlige håndværksmetoder anvendt på huset, og baggrunden for disse (S). Findes disse endnu?

Love og bestemmelser – hvordan har særlige love og bestemmelser (U) præget huset (S) – også naturlove og vej- og klima – husets retning, placering i forhold til gadeforløb etc. (S)

Holdbarhed og bæredygtighed – hvad har holdt godt og hvorfor. (S)

Arkitekturen

Husets inspirationskilder – stilmæssigt, indretningsmæssigt, materialemæssigt mm (U) (S)

Husets og omgivelsernes overordnede arkitektoniske ide (S)

Husets stedsspecifikke træk og baggrunden for disse, bl.a. særlige dagslysforhold i bygningerne (S)

Rapport

Analysen, iagttagelserne og indtrykkene skrives ned i systematisk orden jf. listen. Der behøver ikke at være iagttagelser til alle punkter. Der som nævnt både usynlige og direkte synlige immaterielle 'spor', som man evt. kan skelne mellem ved at sætte et (U) eller et (S) ud for iagttagelserne i listen.

Herefter samler man indtrykkene i en kort tekst på højst 1-2 sider, inddelt efter de tre overskrifter – eller skrevet helt frit. Som en kort konklusion kan man beskrive hvad husets særlige sjæl og atmosfære, dets overordnede ide og historiske tradition, består af og knytter sig til. Teksten kan indgå i den Analyse og

Værdisætning, der danner det øvrige grundlag for det videre projekt.

På baggrund af denne tekst foretager man en, ligeledes kort men konkret gennemgang i selve bygningen, hvor nogle af iagttagelserne gennemgås og påpeges overfor ejere, bygherre, beboere, andre rådgivere og entreprenører og håndværkerne m.fl.

Vores erfaringer viser, at hvis husejerne bliver oplyst om de historiske og immaterielle rødder i huset – ser de pludselig huset med nye øjne og på en ny måde. Og de ser også en masse nye kvaliteter i huset, som det er.

2.2 Kulturhistoriske spor og immaterielle 'spor'

Hvad er forskellen på de kulturhistoriske spor og de immaterielle 'spor' i en bygning? Forskellen og sammenhængen er, at husets og omgivelsernes kulturhistorie og sporene efter denne er en vigtig forudsætning, for at opleve og forstå de immaterielle værdier: Stedets særlige atmosfære, identitet og 'sjæl'.

'Allerede de gamle romere' havde et udtryk for dette: *Genius Loci* – stedets 'ånd', oprindelig stedets beskytter/skytsengel/skytsånd, men senere i arkitekturen udvidet til at betyde den særlige *oplevelse*, man kan opnå, når kunst, arkitektur og landskab forener sig til en særlig helhed. En helhed, man som arkitekt skal respektere og forstærke, når man bygger nye huse i naturen. Dette er bl.a. påpeget af den norske arkitekt og arkitekturteoretiker Christian Nordberg Schultz (1926 – 2000), som en reaktion mod den internationale funktionalisme/modernisme, der ikke lagde særlig meget vægt på, ja nærmest afviste, at forholde sig til, sammenhængen mellem *arkitektur og sted*.

Som nævnt ovenfor i skemaet, kan de kulturhistoriske spor i en bygning bestå af:

- Husets opståen og oprindelige formål – samt senere anvendelser og ændringer
- Husets afspejling af den lokale byggeskik og håndværksmæssige tradition
- Sjældenhed (eller typiskhed) i stilart, indretning, konstruktioner, udtryk og detaljer
- Husets alder og bygningshistorie – gennem tidstypiske detaljer

- Faste elementer, der afspejler anvendelser eller datidens mode: Ildsteder, køkkener, trapper, dekorationer, lofter etc.
- Huset er en repræsentant for særlige perioder i det historiske forløb – ildebrandshuse, byggeforeningshuse, andelstidens bygninger etc.
- Bygningens arkitektoniske *ide, filosofi og identitet*, f.eks. historicismens villaer, modernismens etagehuse, en herregård eller en bondegård.
- Personalthistorie – ejere, beboere, gæster
- Slid, patina m.v. i huset
- Husets atmosfære, stemning og sjæl
- *Traditioner, viden eller praksis*, der er overleveret fra tidligere tider, typisk under byens eller bygningens opførelse, herunder de håndværksmetoder, der har skabt byen eller bygningen.

Kulturhistorien er ofte 'grim'

For at kunne se og opdage disse ting, skal man igen kende mest muligt til husets historie, dels gennem arkivundersøgelsen, samtaler med tidligere ejere og beboere, gennem en eventuel opmåling og bygningshistorisk undersøgelse m.v.

Men når man har samlet den viden om huset, der er til rådighed, og skal i gang med selve værdisætningen, er det meget vigtigt, at man starter med de kulturhistoriske spor og de immaterielle værdier **før** andre ting. Dette skyldes at husets kulturhistorie ofte vil repræsentere forholdsvis mærkelige, skæve eller usædvanlige ting, der tit vil være i modsætning til både de tekniske, men især de arkitektoniske vurderinger.

Eet af de relativt sjældne Art Nouveau (eller 'Skønvirke' på dansk) huse i Danmark. Selve stilarten er her en vigtig kulturhistorisk værdi ved huset, bl.a. fordi den er så sjælden. Rent arkitektonisk er huset knapt så velproportioneret og elegant, med pudsige vinduesplaceringer og -formater, men i den samlede bevaringsværdi, tæller kulturhistorien højere.

2.3 Function Follows Form

Restaureringen af Odense Gråbrødre Kloster. Her vrir det frem med immaterielle fortællinger og 'spor', der gerne skulle kunne 'fortælle' noget i fremtiden også. Foto: Kulturarvsstyrelsen.

Hos mange nybygningsarkitekter ligger modernismens tre F'er, 'Form Follows Function' dybt i DNA'et. Men ved istandsættelser, ombygninger og tilbygninger af ældre bygninger, skal man som arkitekt vænne sig til at her gælder det modsatte. Her gælder: Function follows Form. For i husets rum, i disses form, i husets form er der nedlagt en række vigtige historiske vidnesbyrd, der præger dets dna. Ikke mindst gennem den immaterielle kulturarv, rummene, formerne og traditionerne afspejler.

Mange husejere ønsker i disse år at ændre deres huse i henhold til deres egne drømme og ønsker. Men hvis du som arkitekt kan få husejere til at forstå og identificere sig med husets oprindelige identitet, dets baggrund og ideer, og dens autentiske atmosfære og stemning, vil de ofte gennemføre langt mere fornuftige tiltag og ændringer, i overensstemmelse med de historiske og arkitektoniske værdier i bygningen, i stedet for overdrevene og voldsomme indgreb. Hvis du pludselig forstår den immaterielle kulturarv i form af historier, erindringer, atmosfære og ideer, samt den klare identitet og karakter dette giver huset, er du

mere forsigtig og respektfuld, når du foretager ændringer i huset.

Målet er at bringe husets stedsspecifikke karakter, dets autentiske materialitet og dets immaterielle sjæl og atmosfære – over i det nye projekt, ind i fremtiden, på en kvalificeret måde, ved at 'tolke og oversætte' disse tre elementer i husets nye elementer.

Et vigtigt redskab til dette er en øget opmærksomhed på de immaterielle 'spor' og værdier i huset. Og her er den nyudviklede, systematiske Analyse og Værdisætnings-Metode et godt redskab til at finde frem til disse og forklare dem for ejerne.

For modernismens store almennyttige boligbebyggelser, er det eksempelvis vigtigere at bevare, videreudvikle og transformere bebyggelsernes oprindelige *ide, filosofi og identitet* – end at restaurere og bevare husene, mursten for mursten, som ved en middelalderlig kirke – eller her: Odense Gråbrødrekloster. Selv om etagehusenes autentiske materialer, stofflighed og patinering også har stor betydning for en kvalificeret bevarelse. Ingen af delene må undlades.

3 Lost and Found

15 næsten 'forsvundne' fangst- og ekspeditions-hytter i Nordøstgrønland

Dette kapitel er en oversættelse af en del af en artikel, bragt i bogen 'Lost & Found' (Harlang, C. (red.)) Årbog for Kunstakademiets Arkitektskole for 2012 under titlen 'Learning New Tricks from Old Dogs'. (side 112 – 121)

3.1 Historien

I slutningen af 1800-tallet og begyndelsen af 1900-tallet var et kæmpe område i Nordøst Grønland et af de sidste ikke-kortlagte steder på kloden, bl.a. fordi der ikke havde boet mennesker der permanent siden 1820-erne. Videnskabsfolk og eventyrere fra flere forskellige nationer kappedes derfor om at kortlægge landet og samtidigt beskrive geologien, biologien, dyrelivet og diverse fortidslevn.

Gennem disse rejser havde nogle ekspeditionsfolk, bl.a. Knud Rasmussen og Mylius Eriksen fra Danmark og Robert E. Peary fra USA opdaget at den eskimoiske rejseteknik med hundeslæder, påklædning med skind samt overlevelse via jagt og fiskeri, var den mest effektive måde, at rejse rundt i de meget kolde, barske og uvejsomme arktiske egne på.

Dette muliggjorde at Peary, sammen med 4 polar-eskimoer (Inuit) (Ootah, Egigingwah, Seegloo og Ooqueh) og afroamerikaneren Matthew Henson, som de første mennesker kunne stå på den geografiske Nordpol i april 1909. Danskeren Mylius Eriksen forsvandt samme år fra sin stort anlagte 'Danmarks-ekspedition' i NØ-Grønland og blev aldrig fundet. Dette medførte forskellige ekspeditioner i årene efter, der forsøgte at klarlægge hans og hans to rejsefællers færden og skæbne. Disse nærmest 'vovehals-ekspeditioner' har efterladt en række overvintrings- og depothuse i NØ-Grønland, der stadig findes.

I 1920-erne slog 15-20 danske og norske pelsjægere sig ned i Nordøst Grønland for at leve af landet via fangst og salg af de smukke, eftertragtede og kostbare kridhvide pelse fra polarræve, harer, hermeliner og isbjørne. Disse blev fortrinsvis fanget med fælder. Denne aktivitet ophørte i 1940-erne. De fangsthytter og -huse samt mindre rejsehytter, som fangstmændene byggede, ligger stadig efterladt rundt omkring i de meget barske landområder.

I 1930-erne foretog den danske Stat, en storstilet videnskabelig kortlægning af NØ-Grønland, hvor man sendte over 50 danske og internationale videnskabsfolk, geologer, biologer, zoologer og arkæologer m.fl. ud for at udforske landet. Man opførte til dette to hovedstationer til overvintring og tre mindre stati-

Kap Berlin Hytten på Wollaston Forland i Nordøstgrønland. Norsk rejsehytte opført i 1930 – og tilsyneladende udsat for en del vejr og vind, siden. 'Hansi' ruller vagesnoren sammen efter opmålingen, sommeren 2012. Forsiden på tidsskriftet GRØNLAND for marts 2013, der bl.a. omhandler denne rejse.

oner til sommeraktiviteter. Disse findes også mestendels endnu.

I 1974 oprettede Grønlands Landsstyre 'Nationalparken for Nord- og Østgrønland', der er Verdens største naturreservat med et areal på 972.000 km². Bortset fra et lille, løbende udskiftet mandskab på fire vejrstationer, samt militær tilstedeværelse i form af *Siriuspatruljen*, er området ubeboet og totalt mennesketomt. Dog besøges det hver sommer af et antal geologiske og biologiske videnskabelige ekspeditioner bl.a. på forskningsstationen *Zackenbergt* nær Daneborg. Kun tre steder i området findes der landingsbaner til større fly. Spredt rundt om i Nationalparken findes der dog landingsmuligheder for små propelfly.

Nationalparken rummer enorme, helt uberørte naturområder. Flere lokaliteter på den 2000 km lange kyst er vigtige yngleområder for isbjørn og hvalros. Parken rummer desuden bestande af moskusokse, lemming, hermelin, polarræv, ulv og snehare foruden en rig fauna af havfugle, gæs, rype, sneugle og jagtfalk. Parkens fredningsbestemmelser er uhyre strenge. Ved bjergbestigning, kajakture og andre sportslige ekspeditioner skal der lægges en større garantium for evt. redningsaktioner.

Varvhytten i Blomsterbugten på Ymer Ø. I baggrunden ses bjerget 'Teufelschloss'. Netop dette sted besøges hvert år af adskillige krydstogtskibe.

De markante klimaforandringer, der nu mærkes overalt på Kloden giver sig allertydeligst til kende i Jordens arktiske områder, fordi specielt havisen her er markant mindre udbredt end f.eks. for bare 10-15 år siden. Dette har medført mange ændringer i de arktiske lande, men for Nordøstgrønland har det betydet at de områder, hvor bl.a. polarforskeren Einar Mikkelsen og hans rejsekammerat Iver Iversen, for hundrede år siden måtte overvinde i to strenge vintre fordi deres eget atlantgående skib var skruet ned af

den kraftige is - og undsætningsfartøjer heller ikke kunne nå frem på grund af is og kulde - nu er næsten isfrie om sommeren.

Derfor kan store krydstogtskibe fyldt med spændte turister sejle op langs kysten, ud og ind ad fjorde og gå i land og kikke nærmere på – bl.a. de ovennævnte forladte ekspeditions- og fangsthytter, der jo ligger rundt om i landskaberne. De er naturligvis ikke låst af, da de jo skal kunne bruges i nødsituationer.

Rejse- og ekspeditionshytterne i Nordøstgrønland bruges stadigvæk; men der kan gå adskillige år mellem besøgene. Alligevel skal man altid gøre hytten klar til en, måske stærkt forfrosen, efterfølger. Optændingspinde skal stå klar, dyppet i petroleum, tændstikkerne ligge klar og kulkassen være fyldt op. Det er en immateriel praksis, der går over 100 år tilbage

3.2 Opgaven

Både fordi disse små hytter er en del af Grønlands historie og fordi de nu er frit tilgængelige for turistbesøg, har Grønlands Selvstyres regering ønsket at få et overblik over, hvad der findes af historiske hytter og huse i Nationalparkens område og disses bevaringsmæssige tilstand – ud fra en prioriteret liste over de mest værdifulde med forslag til en mulig opretholdelse af disse i fremtiden på forskellige niveauer. Ligger der en bygningskulturel og kulturhistorisk 'skat' her, som er næsten glemt og ved at blive tabt, men som kan findes igen og bevares for eftertiden?

Det var den opgave et lille firemandshold bestående af to yderst erfarne ekspeditionsfolk i Arktis, Peter Schmidt Mikkelsen og Thomas Hauerberg Hansen, begge tidligere fremtrædende medlemmer af slædepatruljen *Sirius*, arkitekt Inge Bisgaard fra Grønlands Nationalmuseum i Nuuk og arkitekt Søren Vadstrup fra Kunstakademiets Arkitektskole (KADK) i København, fik i sommeren 2012.

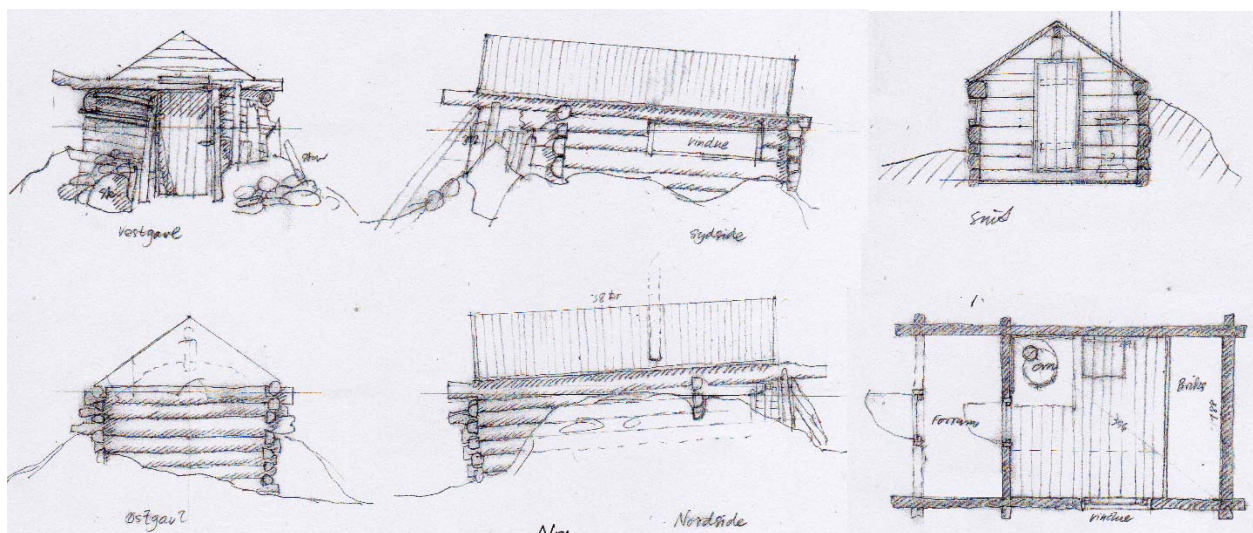
Under denne lille *ekspedition* i juli og august måned, hvor vi bl.a. tilbagelagde ca. 1.500 km i små meget levende gummibåde med påhængsmotor, mellem isflager og isfjelde, for det meste i godt vejr, opmålte vi 15 udvalgte hytter af forskellig størrelse. Yderligere 25 blev besøgt og fotoregistreret. Kun 2-3 hytter på kysten måtte vi opgive at besøge på grund af vejret og issituationen på dette tidspunkt.

Da der hverken er elektrisk strøm, telefonforbindelse, internet eller lignende i området, og da de medbragte solcelleopladere ikke havde nok effekt til at drive større udstyr, foregik opmålingsarbejdet på traditionel vis med tommestok, målebånd og vand-slange samt blyant på papir.

Inge Bisgaard fastlagde dog GPS-positioner ved hjælp af solcelledrevet GPS-udstyr og foretog derudover registreringer af de mange løse genstande på stederne.

'Norske Villa'. En norsk fangsthytte, opført i 1927 af drivtømmer

Opmåling af 'Norske Villa' sommeren 2012 ved Søren Vadstrup.

Stort set alle disse huse og hytter fra 1900 – 1947 er bygget af træ, nogle endda af drivtømmer, fundet i området. Men træ har det jo med at rådne eller forvitte af vejr og vind, hvis det ikke vedligeholdes. Fordi Danmark siden 2. Verdenskrig har haft en årlig afpatruljering af kysten gennem Slædepatruljen Sirius, har husene været sporadisk brugte til overnatning og er derigennem også løbende vedligeholdt.

Trods det uhyre barske klima og ydermere tydelige skader fra isbjørne og moskusokser, er hytterne generelt i god stand. Størrelsesmæssigt og i klassisk arkitektonisk forstand adskiller hytterne sig ikke meget fra hvad man ville kalde almindelige have- eller havneskure i Danmark, som der findes tusinder af. Dog kan bl.a. de hytter, der blev opmålt, ikke frakrives en klar arkitektonisk kvalitet, ikke mindst gennem deres smukke ældning og deres fantastiske landskabelige placering og samhørighed.

Men det største indtryk gjorde disse små hytter i kraft af deres tydeligt aflæselige kulturhistorie og immaterielle værdier - i form af selve materialerne, de er bygget af, deres indretning og de mange løse genstande fra datiden og senere i og omkring hytterne, der fortalte om de aktiviteter, der havde foregået og indirekte om de mennesker, der havde bygget og boet i hytterne.

Opgaven er derfor at bevare dem for eftertiden på en måde, så denne fantastiske kulturhistorie ikke forsvinder – at man som det ofte formuleres, ikke hælder barnet ud med badevandet. Det er faktisk ikke så let.

Derfor er denne opgave, der bort set fra det logistiske, synes meget nem og overskuelig, husenes enkelhed og størrelse taget i betragtning, meget typisk for mange ældre huse på vores breddegrader, der også skal istandsættes og anvendes til samme eller nye formål - og som også rummer mange kulturhistoriske spor. Hvordan undgår man at huset efter en nyindretning til et nyt formål, kommer til at ligne enten en overlæst østeuropæisk pampervilla eller et gabende tomt køleskab af plastik, hvor ingen af delene har en pind med det oprindelige hus at gøre.

Det kan man ved at benytte en metode, der sikrer at man som arkitekt tager hensyn til både det historiske, det tekniske og det arkitektoniske ved huset på én gang, under opgavens gennemførelse. At man med andre ord forstår huset og at man også videnskabeligt kender dets materialer og konstruktioner til bunds. Vi kalder metoden for en historisk, teknisk og arkitektonisk værdisætning. Og det den skal føre frem til, er en istandsættelse, der bevarer husets sjæl.

Det gør et fantastisk indtryk at læse disse inskriptioner fra oktober 1939 og flere andre på 'Fjordbottens' indvendige brædder – skrevet af den legendariske isbjørnejæger og fangstmand, nordmanden Henry Rudi, der jævnligt brugte hytten i de fem krigsår 1939-43. Men det er knapt så sjovt at læse, at turist NN fra Solrød har været her i 2010. Hvordan vi undgår dette er et stort spørgsmål.

Det er klart, at disse originale brædder med gamle inskriptioner heller ikke må skiftes ud, lige meget næsten hvor dårlige de er. Men også uventet rummer huset lige så meget kulturhistorie, patina, ældning og skønhed. Heldigvis kan man se, at de er i fin teknisk stand, her efter mere end 80 år. Foto: Inge Bisgaard

3.3 De immaterielle værdier

Registrering af, respekt for og en konkret fastholdelse af en bygnings kulturhistoriske og immaterielle spor er desværre et generelt overset aspekt ved den restaureringspraksis, vi møder i dag. Hermed menes bl.a. spor efter:

- Husets oprindelige formål – og senere anvendelser og ombygninger.
- Faste elementer, der afspejler anvendelser eller datidens mode: Ildsteder, køkkener, trapper, dekorationer, lofter etc.
- Husets alder og bygningshistorie – gennem tidstypiske detaljer
- Personalhistorie – ejere, beboere, gæster
- Slid, patina m.v. i huset
- Husets stemning, atmosfære og sjæl

Når man har samlet den viden om huset, der er til rådighed, og skal i gang med selve *værdisætningen* af en bygning, som en vigtig forudsætning for dens istandsættelse og bevaring, er det meget vigtigt, at man registrer de kulturhistoriske og immaterielle spor **før** andre ting – eller at man bruger noget tid, hvor man **kun** fokuserer på husets kulturhistorie og overordnede fortælling samt sporene efter denne.

Dette skyldes at husets kulturhistorie ofte vil repræsentere forholdsvis mærkelige, skæve eller usædvanlige ting, der tit vil være i modsætning til både de tekniske, men især de arkitektoniske vurderinger.

De kulturhistoriske spor og den immaterielle fortælling er vigtige fortsat at bibeholde i husets fremtidige udvikling, indretning og brug. De fortæller en betydningsfuld historie for de fremtidige beboere, brugere og gæster. De giver huset sjæl og karakter og gør huset til noget særligt, noget unikt – noget ikke mindst kommende ejere om mange år måske vil sætte stor pris på, eller begræde dybt, hvis vi har fjernet dem.

For de 15 forladte ekspeditionsbytter på Nordøstgrønlands barske kyster, der næsten var 'glemt', men nu 'fundet' igen, gælder det om at holde på alle de immaterielle og kulturhistoriske spor samt de originale og oprindelige dele, der endnu findes. 'Tiden' samt vejr og vind skal nok gøre sit til at de gradvist forsvinder, det behøver vi ikke at hjælpe til med, i bestræbelserne på at bevare husene.

Forhåbentlig vil besøgende turister også passe godt på disse.

BASS ROCK

Amerikanske overvintrings- og forsyningshuse, medbragt og opført i 1901 af Baldwin-Ziegler Ekspeditionen. Det var her polarforskeren Einar Mikkelsen og hans rejsekammerat Iver Iversen, i 1909-12 måtte overvinde i to strenge vintre fordi deres eget atlantgående skib var skruet ned af den kraftige is - og undsætningsfartøjer heller ikke kunne nå frem på grund af is og kulde. Nu er her næsten isfrit om sommeren.

Litteratur

Vadstrup, Søren: 'Learning New Tricks from Old Dogs'. I: Harlang, C (red.): *Lost & Found*. Årspublikation for Kunstakademiets Arkitektskole 2012. (side 112 – 121).

Bisgaard, Inge og Søren Vadstrup: 'Rejsen til landet på den anden side – Tunup Avannaarsuanut angalaneg' Tidsskriftet GRØNLAND nr. 1, marts 2013. Det grønlandske Selskab, København.

Peter Schmidt Mikkelsen: Nordøstgrønland 1908-60, fangstmandsperioden. København 1994/2001

Peter Schmidt Mikkelsen: North-East Greenland 1908-60. The Trapper Era. University of Cambridge 2008.

Vadstrup, Søren: Bygningen som kundskabskilde - ved restaurering og transformation (2018).

Vadstrup, Søren: Genius Loci. Bygningskulturens Immaterielle Værdier. (2018).

4 Dragør's særlige byggeskik og immaterielle kulturarv

I en by som Dragør på Amager er det lykkedes at bevare by, havn og det nære landskab nogenlunde intakt som en helhed – en autentisk søfartsby med sin særegne byplan og enkle arkitektur fra de store sejlskibes tid i 1700- og 1800-tallet. Det er lykkedes via det særlige sammenhold og den særlige identitet, stemning og atmosfære, som den tætte og lave arkitektur tydeligvis præger sine beboere med. Den moderne, folkelige bevaringstanke har nærmest sine rødder i Dragør. Det er en helt klar immateriel kulturarv, som man bør passe meget på at opretholde ved nye indgreb i byen. En ting som plankeværkernes og hækkenes højde, har bl.a. indflydelse på dette.

Dragør er på flere måder en ganske særlig havneby og haveby i Danmark – ikke mindst på grund af sin historie, sin og sin særlige byggeskik. Byggeskikken er præget af en arkitektonisk enkelhed og klarhed, en stedsspecifik helhed og en immateriel og idemæssig sammenhæng mellem bygningerne, byplanen og stedets historie. Bygningernes materialer, byggetekniske kvaliteter og deres tidløse program og filosofi har vist sig at være så levedygtig og samtidigt fleksibel, at husene betragtes som gode boliger den dag i dag – og som haveby fås den ikke bedre.

Byggeskikken kan opleves fysisk, i form af de stående bygninger og deres omgivelser med deres individuelle bygningshistorie, kulturhistorie samt tekniske og bevaringsmæssige tilstand, eller den kan opleves som en immateriel kulturarv. Denne forekommer dels som 'synlige' spor - såsom nedarvede håndværksmetoder, farver og særlige 'dragørske' detaljer, dels i form af helt usynlige 'spor', f.eks. byens særlige sjæl og atmosfære, lokale fortællinger eller familie- og bygningsnavne – samt ikke mindst i form af den nu forsvundne, meget rige søfart og søhandel. I Dragør er den immaterielle kulturarv yderst nærværende overalt. Frygten for og forholdsreglerne mod storbrande er også én af disse. Så sent som i 1988 gik der ild i 10 stråttækte huse i byen.

Dragør har aldrig haft danske købstadsrettigheder, og må derfor administrativt betragtes som en landsby, i variationen fiskerleje, senere dog, i 1870, på toppen af sin væld, Danmarks tredje-største havneby i tonnage, efter København og Helsingør. Men helt frem til 1970 havde Dragør status som sognekommune. Byen mangler derfor to af de danske købstæders tre vigtigste aktiver, idet den første, *havnen* er til stede: En afgrænsning mod land med en *byport*, hvor byen fik en afgift (accise) for bøndernes varer og et *torv*, hvor bøndernes varer efterfølgende blev solgt, hvorefter bønderne købte deres fornødenheder hos byens *købmandsgårde* eller hos byens håndværkere.

Hvor de fleste danske købstæder, hvoraf hovedparten også er havnebyer, har haft tre økonomiske indtægtskilder, fra bøndernes torvehandel og disses efterfølgende indkøb af varer i byen, indtægter fra håndværksfagene og senere industri samt indtægter fra søfarten og søhandelen, har Dragør stort set kun haft den sidste. Det har givet nogle økonomiske og konjunkturmæssige svingninger, der har præget byen og er den væsentligste grund til at byen fremtræder så anderledes i sin plan og sine byggeskik, i forhold til andre byer i Danmark. Disse har for de flestes vedkommende også svinget økonomisk, men på grund af indtægterne fra landbruget og håndværket, ikke i samme takt og udsving som Dragør.

Det er interessant at byens 'rige' perioder, der præger byggeskikken, på mange måder ligger 'modsat' andre danske byer – selv tilsvarende havnebyer – hvilket som nævnt skyldes søfartens svingende konjunkturer, men også byens geografiske placering og dermed naturgivne farvande og sejladsforhold.

Men som vi skal se, har denne rå og hårde mikstur også medført nogle æstetiske og miljømæssige fordele for Dragør. På grund af de historiske og økonomiske 'punktnedslag', og fraværet af andre, er der opstået en bemærkelsesværdig helhed i byggeskikken og de arkitektoniske stilarter, der præger byen. De endog meget rige indtægter i visse perioder, har omsat sig i bygningernes arkitektoniske og materiale-mæssige kvalitet, i kontrast til en decideret fattigdom i andre perioder. Dertil har disse økonomiske svingninger givet byen et immaterielt sammenhold og samhørighed – der også har været baggrunden for de by- og bygningsmæssige bevaringsbestræbelser, der udviklede sig hos husejerne, beboerne og i kommunen siden 1930-erne.

Først og fremmest er det jo havnen, skibene og udviklingen af de forskellige skibstyper gennem tiden samt udviklingen af fiskeriet og skibsfarten, der siden midtaldertiden har dannet det økonomiske og erhvervs-mæssige udgangspunkt for Dragørs beboere, og dermed styrende for byens huse og deres byggemåde, udseende og indretning. Men denne immaterielle sammenhæng mellem husene, skibstyperne og søfarten og byens daglige liv må jeg dog lade ligge her.

Materielt har vi dog stadig en række tydelige reminiscenser, hvor husene og skibsfarten interagerer. Blandt andet husenes tagskægskviste med luger, samt hvor det var muligt, gavluger i de rejste brædegavle, der var nødvendige til at stuve skibenes master, evt. kun topstængerne, og andre stager og rundholter i ly for vinteren sammen med ophængte sejl og skibenes tovværk til tørring. I dag er tagrummene indrettet til beboelse og lugerne erstattet med vinduer. Da det var vigtigt at kunne få øje på de hjemvendte skibe i god tid, byggede flere af husene en 'kikkenborg' i form af et lille 'lysthus' af træ på tagryggen. De tilbageværende 4 er dog af nyere dato.

Dragørs byplan og byggeskiks 5 faser (se side 16), ses faktisk tydeligst ud over tagene.

Fase 1, husenes og gadernes retning. Fase 2, det østdanske plus hollandske landhus med lodrette trægavle eller murede gavle og stråtag eller tegltag. Fase 3, de klassicistiske 'Blichmannske' huse med tegltage, gule facader og hejsekviste. Fase 4, senklassicismens dekorerede, pudsede eller rødstensfacader med skifertage (se side 9) og fase 5 i Bedre Byggeskik med halvvalmede tegltage og gavlfor-skelling (se også side 14).

De fleste synlige bygningsmæssige spor efter Dragørs vigtige søfartstid ligger ved havnen og vedrører de såkaldt maritime erhverv: Dels eet af Danmarks sidst bevarede 'køgehuse', et lille muret hus med ildsted og skorsten, hvor skibsmandskaberne på de ikke-hjemmehørende skibe, der gæstede havnen, skulle lave mad, så de ikke brugte åben ild ombord på træskibene. Derudover havnens lodsbygning med både 'kikkenborg' og (nyere) udkikstårn. Ved siden af den-

ne ligger eet af havnens meget få pakhuse, tilhørende lodseriet samt skibssmedjen, der nu er museum. Det nuværende Dragør Museum er også et tidligere pakhus, senere ombygget til mødehus for byforstanderskabet, og fra 1867 sognerådet, frem til 1914.

Den tidligere karantænestation, senere toldbod findes endnu som bolig og skibsprovianteringer, rebslagerværksteder, sejlmagerværksteder og skibsbyggerier og reparationsværft findes i moderne udgaver.

Det endnu bevarede 'køgehus' i Dragør havn, er også et slags 'mønsterhus' på den lokale byggeskiks materielle og immaterielle elementer, jf. 'udstillingshuset' til venstre.

Demonstrations-eksempel på et 'ægte' Dragørhus i Nyklassicismen/Bedre Byggeskik (fase 5) med opskalket tegltag med hvidkalket gavlforskelling (se også side 14 og 16), tagrender og nedløbsrør, hvidkalket gesims, pudset og gulkalket facade, fladbuestik, sorttjæret sokkel, 'dragørgrønne' vinduer med ægte kitfals-sprosser – alt sammen bygget af murermeister Gert Petersen, Dragør, på bygningsbevarings-udstillingen 'Håndværk og Bygningsbevaring' i Øksnehallen på Vesterbro i København - arrangeret af Raadvad-Centeret i Københavns Kulturbyrå-år 1996. Håndværk, materialer og æstetik – samt en meget vigtig immateriel kulturarv – går her hånd i hånd.

Byggeskikken i selve Dragør by deler sig herudover i fem faser, der hver repræsenterer materielle som immaterielle spor i byen.

1. Middelalderens, hansestædernes og strandmarkedets indflydelse på byplanen (ca. 1340–1550).
2. Renæssancens, den særligt østdanske samt hollændernes indflydelse på husenes indretning og byggeskik (1550 – 1770).
3. Klassicismens, Kunstakademiets og franske arkitekters indflydelse på husenes proportioner, detaljer og farver (1770 – 1835).
4. Senklassicismens italienske og tyske indflydelse på husenes facadedetaljer og vinduer (1835–1860)
5. Nyklassicismen og Bedre Byggeskik danske og engelske indflydelse på husenes enkelhed og detaljer (1915 – 1935).

Det er disse fem 'opgangs- og byggeperioder' i Dragør, og især de tre sidste perioder, der præger byen domineret af klassicismen, senklassicismen og nyklassicismen. De repræsenterer en arkitektonisk, stilmæssig og byggeteknisk homogenitet og helhed,

som meget få danske byer eller landsbyer kan måle sig med. I andre danske byer bliver denne stilhistoriske helhed 'forstyrret' af den ret afvigende og dominerende stilart 'europæisk historicisme' fra 1860 – 1920, med helt andre materialer, farver og husformer end tidligere.

Disse bygninger kan dog i mange sammenhænge også være berigende for et bygningsmiljø. Men i Dragør er de stort set fraværende, fordi byen var nede i en bølgedal på dette tidspunkt. I 1930-erne blev store områder i de fleste danske byer præget af bygninger i den form-, facade- og materialemæssigt ret afvigende stilart funktionalismen, hvor hele områder blev bebygget med 'funkis-bungalows' og senere, efter 2. Verdenskrig, med 70'er-typehuse.

I disse perioder var Dragør stadig i økonomisk recession, og heldigvis, takket være lokal interesse, blev man opmærksom på byens helt særlige arkitektoniske helhed, og iværksatte bevarings-tiltag, så ødelæggelserne af det enestående bygningsmiljø blev forholdsvis minimale. 'Protection by Poverty' kaldes dette, men i Dragør blev det det også til: Protection by People.

4.1 De fem faser i Dragørs byggeskik og immaterielle kulturarv

Middelalderens hanseatiske strandmarked og sildefiskeri (1340'erne – 1550)

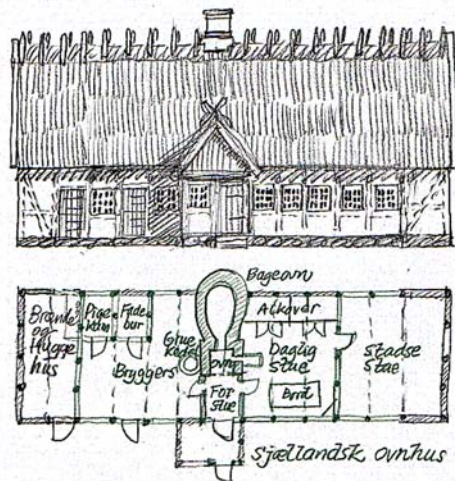
Denne periode giver sig udtryk i byens små tætliggende grunde, lagt i rækker, der er en forudsætning for bygningernes størrelser og dermed også selve byggeskikken. De nord-syd-gående *gader* med tætliggende gavlhuse eller lette boder, med vinkelrette *stræder* imellem de dobbelte husrækker, er også en reminiscens fra middelalderens sæson-strand-

marked (august til oktober), hvor de lette boder eller telte blev fjernet eller forfaldt, indtil næste år. Mange af de nutidige gadenavne er, selv om disse slet ikke er oprindelige, en *immateriel* mindelse om hansatiden: Lybækstræde, Stettinstræde, Wiesmarsstræde, Bodestræde, Strandlinien og Kongevejen.

Renæssancen, den østdanske byggeskik, hollændernes indflydelse (1550 – 1770)

I 1521 inviterede kong Christian II 24 landbrugsfamilier fra Holland til Amager, hvor de med base i landsbyen St. Magleby skulle praktisere bl.a. grøntsagsdyrkning og mejeridrift efter hollandsk mønster. En del af disse familier flyttede med tiden til den nærliggende Dragør. Her repræsenterer de en immateriel kulturarv i form af familienavne, gade- og pladsnavne og endvidere forskellige traditioner og skikke i byen. I selve byggeskikken følger husenes indretning det østdanske såkaldte 'ovnhaus' - der er typiske for renæssancens 3-rums længehus-bolig af bindingsværk. Denne består af en indgang med en forstue og et hertil tilknyttet køkken, oprindeligt med en åben 'skorsten' helt op til selve piben på hustaget. En bilæggerovn, fyret fra køkkenet, opvarmer den nærmeste af 2 stuer, lagt i forlængelse af forstue- og køkkenfaget - evt. en stue og et kammer, evt. kun én stue. Importerede hollandske kakler pynter bag bilæggerovnen, men holder også på de skrøbelige lervægge, når ovnen buldrer.

Den østdanske bindingsværks-konstruktion, der kendetegner de dragørske bindingsværkshuse fra middelalderen til ca. 1800, har *bladsamlinger* mellem bjælker, stolper og tagrem – modsat de fynsk-

jyske *tapsamlinger* – stolper stående på syldsten, uden fodrem, samt udvendige eller indvendige vandrette sidebånd. Som et særligt hollandsk træk, der stammer fra de indvandrede hollandske landboere i St. Magleby, har enkelte huse synlige udvendige sidebånd, i to niveauer.

Klassicismens, Kunstakademiets og franske arkitekters indflydelse (1770–1835)

I 1771 blev der som noget helt nyt etableret en 'Håndværkerskole' på det i 1754 oprettede Kgl. Danske Kunstakademi. Formålet var at lære de vordende Bygmestre, Kunst- og Dekorationsmalere samt Billedhuggere om 'den gode smag'. Dette skete først og fremmest ved at undervise i *tegning*, og herunder at forstå og mestre antikkens proportionslære samt de klassiske stilarter og stilelementer. For bygmestrene skulle tegningen naturligvis også være et redskab til at forklare bygningernes byggeteknik. Det bestemtes samtidigt, at for at kunne virke som mester indenfor én af de tre kunstarter i København, og formentlig også Dragør, skulle den pågældende svend forelægge tegningerne til deres mesterstykker for en bedømmelseskomite på Kunstakademiet.

Én af de første håndværkere, der gennemførte dette, var tømrersvenden Johan Hendrich Blichmann, der var fra Randersegnen. Med sin godkendte mesterstykketegning i hånden nedsatte han sig i 1773 som bygmester og tømrermester i Dragør. Selv om de tre ledende professorer på Akademiet, billedhuggeren Saly og arkitektbrødrene Jardin, der alle tre var

franskmænd, havde forladt Danmark i 1771, i protest mod denne udvikling, besluttet af kongens 'kabinetminister', den tyske Johann Friedrich Struensee, var Kunstakademiet gennemsyret af helt nye franske arkitekturidealer. Da disse i sidste instans stammede fra antikken i Athen og Rom, kaldes den nye stilart for 'klassicismen'. Blichmann har i sine Dragørhuse meget konsekvent gennemført klassicismens klarhed, enkelhed og harmoniske proportioner.

Den specifikke franske påvirkning i Dragør ses bl.a. i yderdørenes rundbuede murhuller med rundbuede overvinduer, den meget høje tagrejsning på op til 65 grader samt på de gulkalkede facader med hvidkalkede detaljer.

Men i husenes ofte asymmetriske facader, samt i yderdørenes svungne dekorationer inklusive hængsler og greb, de ligeledes meget svulstige indvendige døre og indfatninger samt i de småsprossede vinduer, stikker den på dette tidspunkt ret umoderne danske barok og rokoko alligevel hovedet frem, måske som et levn fra Blichmanns jyske læreår.

Dragør Kro,
Strandgade 30 i Dragør.
Tegnet og bygget af Johan
Hendrich Blichmann i 1805

Efter at have fået godkendt sin 'Mesterstykke-tegning' på det 'Kongelige Danske Akademi for de Skønne Kunster' i København i 1773 nedsatte tømrersvend Johan Hendrich Blichmann (1739 – 1815) sig som bygmester og tømrermester i Dragør. Selv om tidens førende arkitekturtilart, 'klassicismen' stammede fra antikken i Athen og Rom, var Kunstakademiet gennemsyret af helt nye franske arkitekturidealer. Den specifikke franske påvirkning i Dragør, gennem Blichmann, ses bl.a. i yderdørenes rundbuede murhuller med rundbuede overvinduer, den meget høje tagrejsning på op til 65 grader samt på de gulkalkede facader med hvidkalkede detaljer. Symmetri var der ikke meget af, så der var i virkeligheden, trods de antikke forbilleder, meget langt fra Dragør til Rom. Bemærk i øvrigt portenes gråblå farve på Blichmann's farvelagt tegning, samt vinduernes lidt lysere gråblå farve. Her er der også et stykke vej til den nuværende, meget tunge og mørke 'Dragørgrønne' farve.

Senklassicismens tyske og italienske indflydelse (1835 – 1860)

Efter at klassicismens arkitekter havde stirret sig mætte på antikkens bygninger i Rom m.v., fik de i 1820'erne og 30'erne øje på renæssancens arkitektur, fra 1400- og 1500-tallet i bl.a. Firenze. Disse bygninger havde bl.a. fremhævede stenkvadere over hele facaden, ofte med varierende skiftehøjder, rundbuede vinduer med markerede vinduesstik og indfatninger samt meget kraftige gesimser og udhæng.

Den tyske arkitekt Karl Friedrich Schinkel (1781 – 1841) opførte en række bygninger i Tyskland, og udgav også 'mønsterbøger' for den nye stil, som vi i dag kalder for 'senklassicismen'. Denne blev en stor inspiration for nye bygninger over det meste af Europa og har sat sit store præg på storbyer som Berlin, Wien, Paris, Barcelona og Madrid.

Da Dragør, efter en generel tilbagegang under Englandskrigene og Statsbankerotten i 1813, var kommet på fode igen i 1830-erne, startede der et omfattende byggeri af nye grundmurede huse til erstatning for mange ældre bindingsværkshuse. Det typiske senklassicistiske hus i Dragør har en fladbue over vinduerne, ligesom vinduernes overrammer også er buede. Eventuelt har vinduerne trukne vinduesindfatninger af puds eller cement. Huset står på en relativ høj sokkel, inddelt i 'kunstige' stenkvadere, ofte med markerede 'spejl' under vinduerne. Og endelig 'vinder' de klassicistiske 2-rammede vinduer med 6-ruder - eller firerammede vinduer med tværpost og 6 ruder, over de småsprossede vinduer. På tagene erstatter den grå skifer eventuelt de røde teglsten, hvorved opskalkningen ved tagfoden også forsvinder.

Nyklassicismen og Bedre Byggeskiks engelske indflydelse i Dragør (1915–1935)

Der bliver ikke bygget meget i Dragør under den efterfølgende europæiske og nationale 'historicisme' efter 1850-60, men i perioden 1915 – 1935 går en række danske arkitekter gennem Landsforeningen for Bedre Byggeskik i brechen for at genindføre den traditionelle danske arkitektur og byggeskik med murede eller pudsede facader, ganske få facade-dekorationer, hvide danske sprossevinduer og røde danske vingeteg, tit med den sønderjyske halvvalm i gavlene som yderligere kendemærke. Bedre Byggeskik genindfører klassicismens symmetri, klarhed,

enkelthed og harmoniske proportioner og kaldes derfor også for 'nyklassicisme'.

Bedre Byggeskiks drivende kraft, arkitekt Harald Nielsen blev i øvrigt, trods bopæl i København, sekretær for Dragør Fredningsnævn ved dets oprettelse i 1934 og frem til 1950. Så han kunne herfra arbejde med den klassicistiske, senklassicistiske og nyklassicistiske bys bevaring og udvikling. Bedre Byggeskik rindede ud i 1930-erne, så nye huse i denne af Harald Nielsen højt elskede stilart, lå desværre ikke lige for.

Litteratur om Dragør:

Nielsen, Harald: 'Håndværkets Bygningskunst'. I: Gudmundsen, M.K. (red.): *Det danske Landhåndværk*. 1935
Egil Fischer: *Dragør*. Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring, 1949
Nationalmuseet: *Historiske huse i Dragør*. 1978

Dragør Kro, Strandgade 30 i Dragør. Tegnet og bygget af Johan Hendrich Blichmann i 1805

Denne artikel om 'Dragørs særlige byggeskik og immaterielle kulturarv' er skrevet på opfordring af Dragørs Europa Nostra Komite, som oplæg til en ansøgning om Europa Nostra Prisen, som byen modtog i 2018.

5 Granfeldts (Krøyers) gård, Vestergade 13 i Maribo én af Danmarks sidste autentiske købstads-købmandsgårde

Hvis vi ser på Danmarks økonomiske historie fra middelalderen og frem til midten af 1900-tallet, fremhæves centralmagten, godserne og varefremstillingen på de fremvoksende fabrikker ofte som de tre vigtigste økonomiske faktorer. Men rent faktisk spiller tre helt andre elementer, der indgår i en meget tæt symbiose, en langt større rolle, nemlig det *landbrug*, der drives fra landsbyernes gårde, *købstæderne*, hvor bønderne kunne sælge deres varer på Torvet og købe byens håndværksprodukter den anden vej, og *skibsfarten*, der viderefragtede landbrugsvarerne fra købstædernes havne til danske eller udenlandske havnebyer. Som mellemlid mellem bønderne, torvehandelen og skibsfarten lå købstædernes *købmandsgårde* som et helt centralt element.

Baggrunden herfor var først og fremmest at Danmark, før midten af 1700-tallet, ikke havde nogle *veje* inde i landet af betydning, der kunne transportere større mængder varer mellem købstæderne, eller fra godserne og til købstæderne. Godserne benyttede derfor ofte deres egne meget primitive udskibningssteder, rent gods- og sejladmæssigt. Men landsbyerne lå maksimalt 15-20 km fra købstæderne og på faste dage kørte bønderne til 'staden' med deres varer, hvad der kunne ligge på en hestevogn med én eller to heste, solgte disse og vendte hjem igen med bl.a. de produkter, der blev produceret i købstaden, brædder, tønder, ure, sko, garvede skind m.v., eller varer fra andre byer, rudeglas, gryder, potter og pander, evt. et komfur, ankommet med skibsfragt.

Før 1850 måtte bøndernes varer kun sælges på Torvet i købstaden, men når de ankom til byen, efter at

have betalt afgift (accise) til både byen og til Kongen ved byporten, og læsset salgsvarene af på Torvet, kørte de hen til den købmandsgård, som de handlede 'fast' med, staldede hestene op og placerede evt. deres ordrer på nye returvarer. Købstædernes købmandsgårde var derfor indrettet med et forhus, ud til gaden, med en port og en butik – der imidlertid vendte ud mod gårdspladsen bag ved forhuset – med stalde, pakhus og sågar også en lille 'skænkestue', hvis der skulle blive lidt tid til overs for bondemanden. Eventuelt også gæstehus og bygninger til småproduktion af bl.a. brændevin og øl. I de fleste danske købstæder, der jo lå ved en havn, strakte købmandsgårdens grunde sig ofte helt fra hovedgaden til havnen, eller en baggade, med pakhus til varer, til og fra købmandens egne, eller andres, skibe. Især perioden 1830 til 1870, den såkaldte 'kornsalgsperiode', var meget rig og fremgangsrig for bønderne, og dermed købstædernes købmænd, på grund af de høje kornpriser i bl.a. England.

Denne fantastiske kulturhistorie og *immaterielle kulturarv*, der som nævnt er det egentlige økonomiske grundlag for langt de fleste danske provinsbyer, kan i dag kun ses i byernes gamle *købmandsgårde*, hvor disse har bevaret deres forhus, der efter 1850 fik en helt 'lovlig' butik, vendt mod gaden, deres lange gårdsplads med sidelænger af bindingsværk med pakhus, stalde, skænkestue og gæstebolig – idet både landsbyerne, havnene og skibsfarten er mere eller mindre væk eller forvanskede. Men i f.eks. Nakskov og i Sakskøbing, og naturligvis Ærøskøbing, findes der enkelte rester tilbage.

Maribo har som bekendt igen havn, og har derfor egentlig manglet det ene 'ben' i denne trekant. Alligevel har byens købmandsgårde, hvoraf der i den rige 'kornsalgssperiode' var 11, været meget store og velhavende. Det skyldes en ret interessant detalje i byens udvikling, der er helt enestående i Danmark – og som rent faktisk har leveret løsningen på eet af kornsalgssperiodens store problemer, i forhold til at opretholde en høj kornproduktion på markerne, og dermed en høj indtjening: Komøg.

I Maribo ejede den katolske kirke, ved grundlæggelse af byen i 1416, store jordområder indenfor bygrænsen, der efter reformationen overgik til kongen og senere til byen og byens borgere, herunder købmændene. Her kunne man nu have masser af køer gående, og i købmandsgårdene kunne der bygges kostalde. Da landsbyernes bønder, der efter ca. 1800 var blevet selvejende, ønskede at dyrke så meget af den attraktive korn som muligt på deres marker, forsøgte mange af bønderne – og ikke mindst også godserne – at for at få et godt udbytte, skulle disse marker gødes, og hertil krævedes der på den tid, komøg. Men at have køer gående, optog plads fra de givtige kornmarker, både til græsning og til vinterfoder, hvilket mange bønder og godsejere forsøgte. Så lige pludselig sank kornudbyttet på markerne, hvilket var noget nær en katastrofe, fordi kornet gav så gode priser.

Men bønderne omkring Maribo kunne som noget ret enestående i landet dels købe den meget næringsrige *spøl, drank og bærmø*, der blev til overs fra købmandsgårdenes brændevinsbrænderier, til vinterfoder til deres egne køer, så de sparede at anlægge marker til foder, dels kunne de også købe *komøg* hos

købmanden til den vitale markgødning – en slags tidlig form for foder og gødningshandel. Dette forbedrede bøndernes kornproduktion betragteligt, og dermed både deres og købmændenes økonomi.

I Maribo repræsenterer *Granfeldts gård* den sidste af de 11 store købmandsgårde i byen, hvor denne interessante kulturhistorie og immaterielle kulturarv endnu kan ses, og som derfor gør den ekstra vigtig at bevare og passe på.

Gårdens historie går tilbage til før 1761. Fra 1769 og mindst 100 år frem var den ejet af familien Krøyer, der drev sin købmandshandel her. Navnet "Granfeldts Gård" henviser til familien Granfeldt, der overtog ejendommen i 1960.

Her findes et enestående miljø og en immateriel kulturarv med bindingsværkshuse med stalde, pak-huse, krambod (butik), gæstehus, karlekammer samt tærskelo. Alt sammen en meget spændende og enestående blanding af købmands-handel med pakhus og butik, og landbrugsbygninger med stalde, karlekammer og lo, der ikke findes andre steder i Danmark.

Forhuset på Granfeldts gård er meget slemt mønstret med en udbygning ud mod gårdspladsen fra 1970-erne, og en moderne og utilpasset forretnings-facade mod Torvet, men begge dele kan uden nævneværdige problemer føres tilbage til et harmonisk udseende i pagt med det fine, gamle hus. Gårdspladsens velbevarede bygninger løfter dens bevaringsmæssige kvalitet op til en meget høj standard, set med nationale briller. Både som den sidste bevarede købmandsgård i byen og som fornemme eksempler på det lokale bindingsværk på Lolland.

Ovenstående artikel har været bragt i avisen FOLKETIDENDE den 20. april 2017

Litteratur om Granfeldts gård:

Maribo kommune, Miljøministeriet, Fredningsstyrelsen: *Huse i Maribo*. 1985

6 Herregårdens, landsbyens og landsbyhavens immaterielle fortællinger

6.1 Herregårdens immaterielle kulturarv

Den danske herregård opstår

I slutningen af vikingetiden menes der at være omkring 1000 landsbyer i Danmark – inklusive Skåne. I løbet af 1100-tallet, 1200-tallet og 1300-tallet kan vi fra landskabslovene og andre kilder se, at der opstår nogle gårde i selve landsbyerne, der er 3-4 gange større end de andre, de såkaldte Hovedgårde. Disse har bl.a. tilhørt *hærmænd* fra kongens *hird*, der gennem tjenester i krige m.v., fik tildelt land, gods og privilegier af kongen. Det er formentlig i høj grad disse hærmænd, der gennem kirke-tiendet m.m. finansierede de meget store og imponerende kirkebyggerier af sten i landsbyerne i 1100-1300-tallet, idet de dels selv slap for at betale tiende, dels kunne de få fingre i den tredjedel af disse indtægter, der skulle gå til selve

kirkebygningen – og evt. også en del af tiendet til præsten, som de jo ansatte.

Ligeledes har 'hærmændene' formentlig også været drivende, sammen med landsbyernes frie gårdmænd, i den voldsomme indenlandske ekspansion i 1000-tallet i nye 'udflytter-landsbyer', de såkaldte 'torper', eller spaltning af de gamle landsbyer i to, hvorved antallet af landsbyer fire- til femdobledes. Ved at finansiere anlæggelse af den nye torp, og derfor ofte få den opkaldt efter sig, kunne 'hærmanden' – senere af samme grund kaldt 'herremanden' - opkræve en afgift, det såkaldte fæste eller landgilde, af landsbyens gårde for dette. Disse blev herefter benævnt *fæstegårde*.

Broholm Herreborg er opført i 1326 af Absalon Johnsen af Ulfeldt slægten, et oldebarn af Esbern Snare. Godset ligger godt beskyttet mod angreb ude i en sump, omgivet af en bred voldgrav. Efter at adskillige generationer af Ulfeldt-slægten havde beboet borgen, bl.a. under Grevens Fejde (1533-36), hvor mange andre herreborge blev jævnet med jorden, men hvor Broholm gik ram forbi, købte den kendte rigsråd Otte Skeel borgen i 1641.

I 1500-tallet flyttede herregårdene ud fra landsbyerne til nye og ofte mere sikre placeringer i lave, sumpede områder, hvor der bl.a. kunne anlægges en voldgrav rundt om selve hovedbygningen. Herregårdenes økonomiske grundlag var land- og skovbrug, og som nævnt fæsteafgifter fra 5-6 landsbyer med 5-10 gårde i hver, som herregården ejede. Dette gav herregårdene en kolossal velstand. De gamle renæssanceborge- og hovedbygninger blev mange steder bygget om eller fornyet i løbet af 1600- og 1700-tallet i tidens stilarter barok og klassicisme. Stalde og driftsbygninger skød også op.

I midten af 1700-tallet opdagede både godsejerne og staten imidlertid, at denne driftsform for det danske landbrug, der byggede på gratis tvangsarbejde og ulige fordelte skatter, var hamrende ineffektiv. Landet var rent faktisk dårligt nok i stand til at 'brødføde' sig selv. Man igangsatte derfor i slutningen af 1700-tallet en række reformer af landbruget, der skulle afhjælpe dette problem, bl.a. en sammenlægning af gårdenes marker, salg af gårdene til selveje, forbedring af byggeskikken, forbedrede driftsformer og oprettelse af et skolevæsen for almu

Efter landboreformerne

Ved landboreformernes afslutning omkring 1810, havde mange herregårde fået et engangsbeløb ved frasalget af fæstegårdene til selveje, så de, efter finanskrisen fra 1813 – ca. 1830, kunne ekspandere driftsmæssigt og bygningsmæssigt. Nu i tidens foretrukne stil: Historicisme. Til ombygning af hovedbygningerne og opførelsen af nye benyttede man tidens store arkitekter, Hetsch, Meldahl, Herholdt, Nebelong, Storck og Dahlerup, mens avlsbygningerne, ligeledes i historicisme, blev tegnet af mindre kendte arkitekter, måske fordi disse skulle have mindre i honorar. Historicismen slutter som arkitekturstilart mere eller mindre brat i 1930, og afløses af den helt afvigende og anderledes stilart, funktionalismen/modernismen.

Men mellem 1920 og 1930 kom de fleste danske herregårde i alvorlige økonomiske vanskeligheder. Problemet var, at mange af godserne rent juridisk, op gennem middelalderen og enevælden, havde fået skænket deres besiddelser af kongen, som såkaldte len, stamhuse eller fideikommiser. Derved var kongen reelt medejer af godserne, bl.a. for derved at gøre disse mere loyale overfor kongemagten. Ja faktisk kunne kongen sælge eller overtage herremændenes godser, hvis de ikke makkede ret.

Ved enevældens afskaffelse med Grundloven i 1849, overtog Statens alle kongemagtens ejendomme, hvorefter det nu var Staten, der var medejer af godserne. I 1919, lige efter første Verdenskrig, gennemførte Folketinget derfor den såkaldte 'Lensafløsningslov', hvor Staten opgav dette medejerskab, mod en afgift for godserne på ca. 25% af ejendommenes værdi. Derudover skulle godserne mod en erstatning

afgive $\frac{1}{3}$ af deres jordareal til udstykning af husmandsbrug. Denne proces blev først afsluttet i 1930 og betød dels at nogle herregårde måtte nedlægges af økonomiske grunde, dels at der blev tvangsudstykket ca. 20.000 ha herregårdsjord til husmandsbrug, i alt mellem 3-4.000 husmandsudstyknings. Herregårdenes udbygning og herregårdenes storhedstid, slutter derfor relativt brat omkring 1920, for først at komme i gang igen i 1960-erne.

De arkitektoniske helheder.

Selv om herregårdsanlæggene således svinger i tid fra renæssancen over historicismen og frem til funktionalismen, repræsenterer de rent arkitektonisk en yderst harmonisk helhed. Dels fordi stilarterne afløser hinanden på en ret homogen måde, dels fordi den mest fremherskende stilart, historicismen, rent faktisk gentager de tidligere stilarter, og derfor i sig selv natur passe sammen med disse, og dels fordi herregårdsanlæggene stort set helt undgår funktionalismens og modernismens bevidste arkitektoniske opbrud og disharmoni.

Det samme gælder bygningernes bygningskroppe, tagformer og materialer, mens proportionerne gradvist vokser mere og mere. Faktisk repræsenterer de såkaldte 'trempellader' fra omkring 1870, der også kan være stalde, en nordtysk konstruktion én af de få nyskabelser i herregårdsanlæggene. Den murede underetage med en husbredde på 8-10 meter eller mere, er forsynet med en overetage i træ med 30 graders taghældning og den karakteristiske, indvendige 'trempelkonstruktion'. Materiale-mæssigt og i deres proportionerne falder disse trempelbygninger ofte godt ind i helheden. Farven på træværket kan være rød, som her, hvilket de fleste er, gul, grøn eller brun.

Kostalder, lader eller maskinhuse med 'trempelkonstruktion' var meget populære i landbruget fra ca. 1870-1940.

Hverringe på Hindsholm, et typisk 3-fløjet herregårdsanlæg, der oprindeligt har været bygget af bindingsværk.

Herregårdenes immaterielle kulturarv

Det interessante ved den immaterielle kulturarv, der knytter sig til bygninger og bygningskultur er, at den både kan være 'synlig', materiel og håndgribelig – men have en ikke-stofflig baggrund eller ide – og den kan være usynlig uhåndgribelig og immateriel. En arkitektonisk stilart f.eks., er jo meget synlig og håndgribelig, men bag denne ligger der mange tidstypiske, immaterielle teorier og ideer.

En historisk person, der har sat sit præg på en bygning, er jo ikke til stede mere, men hans aftryk i form af bygningen og dens indretning materialiserer sig tydeligt. Og hvis dette aftryk har betydning for bygningen, har historien bag det også. Ikke mindst for en kvalificeret bevaring af denne.

Man deler bygningskulturens immaterielle kulturarv ind i tre grupper, de historiske, de tekniske og de arkitektoniske. Alle tre skal kombineres med viden om bygningen og dens omgivelser, samt den enkeltes direkte og konkrete oplevelse af denne helhed. Og alle tre områder kan være såvel stofflige som ikke-stofflige.

Den historiske immaterielle kulturarv, der stadig kan præge herregårdene, kan være de førnævnte tre

Fremtidens herregård

Det er jo også en immateriel kulturarv ved herregårdene, at der hele vejen gennem denne historiske udvikling er opstået 'funktionstømte' bygninger, som man enten har indrettet til nye funktioner, efter de naturligt opståede eller særligt skabte behov - eller de er revet ned.

Og det er jo også situationen i dag, bort set fra at vi nu betragter herregårdenes historiske og arkitektoniske helhed som meget væsentlig, både for herregårdens ejere og beboere, som for dansk bygningskultur som helhed.

historiske perioder: De rige perioder før landboreformerne (1550-erne -1810), præget af stilarterne renaissance, barok og klassicisme, herregårdens 'symbiose' med de omkringliggende landsbyer, herregårdens velstand, magt, hierarki og prestige. Den korte, men stille periode under statsbankerotten i 1813 og tabet af det norske marked for korn m.v. Den rige opgangsperiode, kaldt 'kornsalgssperioden' fra 1830 – 1875, arkitektonisk præget af senklassicismen og historicismen, med stigende mekanisering og nye driftsformer, bl.a. hestegange og mejeridrift, stordrift i trempellader og -stalde. Mellemkrigstidens nedgangstider, men med udstykninger af husmandssteder i Bedre Byggeskik stil.

Dernæst kan der være en række mere tekniske, immaterielle elementer, der præger bygningerne og herregårds-anlæggene, bl.a. ildebrande og nedrevne huse, personhistorie, kulturhistorie, særlige egnsprægede løsninger og forhold, særlige håndværksmæssige variationer og detaljer, særlige driftsformer, afledt af de naturgivne forhold, leverancer af egenproducerede byggematerialer, bl.a. tømmer, læsket kalk, mursten, tagsten m.v. Hver herregård har dels 'spor' af den fælles og dernæst sin egen immaterielle kulturarv

Derfor ønsker vi at indrette disse bygninger til nye formål – noget der naturligvis ofte kræver, at herregården udvikler nye forretningsområder til dette. Allerede skal disse to formål gå hånd i hånd, så herregårdens økonomi på sigt forbedres.

Men der er tre meget vigtige elementer i denne proces, ud over det idemæssige og det forretningsmæssige, der vedrører selve bygningerne, både de eksisterende og eventuelle nye. Det er som nævnt et stedstilpasset arkitektonisk udtryk, et harmonisk materialevalget og stedets immaterielle, sansebårne kulturarv.

Denne artikel er skrevet som et bidrag til en endnu ikke udkommet bog om 'Fremtidens Herregård'

6.2 Landsbyens immaterielle kulturarv

De fleste steder, hvor der bor mennesker, har disse en fælles fortælling og fælles minder, og dermed på mange måder en fælles identitet. Nogle steder er denne helt ny, fordi der er tale om nybyggeri, eller nytillflyttede mennesker, men andre steder er den fælles identitet meget gammel – ja betydeligt ældre end de nuværende beboere.

Det sidste gælder ikke mindst de eksisterende, meget gamle landsbyer i Danmark. Men faktisk findes der en *immateriel kulturarv* – en bagved liggende dyb

mental, livssyns- og ideologisk 'arv' – i alle byggerier og steder, nye som gamle, der præger både beboerne og arkitekturen og beboernes brug af denne.

Landsbyens immaterielle kulturarv

Ingen landsbyer er ens. Alligevel er der en række fælles immaterielle 'spor', 'rødder' og traditioner i landsbyen, som man som beboer i denne bør være opmærksom på – og eventuelt videreføre, videreudvikle eller genoptage.

Landsbyens halvanden meter høje stengærder har haft en vigtig funktion som 'fægdyder', når 'byhyrden' samlede alle gårdenes kreaturer i bygaden, for at drive dem ud på markerne. Hvis disse kraftige gærder af store kampesten ikke var der, ville denne tunge flok af køer bare fortsætte uhindret ind i bondehaverne. I dag bruges stengærderne ikke til som 'koramper' mere, og de ligger måske i vejen for bussen eller de større og større plove og høstmaskiner. Men de udgør en vigtig og meget synlig immateriel kulturarv i landsbyen, der fortæller om dens tidligere liv og funktion.

- 1: Den kolossalt lange synlige historiske kontinuitet, i form af selve landskabet i og omkring landsbyen, 3-4.000 år gamle gravhøje fra bronze- eller jernalderen, landsbyens 800-1000 år gamle 'byplan', kirken, måske 'kun' 800 år gammel, kirkegården, evt. med et jævngammelt stengærde, præstegården, smedjen, brugsen, mejeriet, skolen, gårde og huse fra 1700-tallet, 1800-tallet og 1900-tallet

Alt sammen skaber dette en meget lang *mental* kontinuitet. Vi er ikke de første, tvært imod. Her har været nogen før os – alene 30 – 40 generationer, fra landsbyen blev stedfast, og måske det dobbelte før dette.

Bort set fra gravhøjene er stort set alle de andre historiske elementer i landsbyen, inklusive kirken, enten allerede funktionstømt eller ved at

blive det. Man bør derfor overveje en ekstra gang, hver gang man fjerner eller maltrakterer er meget gammelt element i landsbyen.

- 2: Landsbyens bevidst neddæmpede og underspil-lede attituder og handlinger, i forhold til arkitekturen, byggeskikken og den fysiske fremtoning. Dette var før i tiden dybt indgroet, og har præget stort set alt i landsbyen, at man endelig ikke måtte stikke næsen for langt frem og være for højt på strå. Det var 'bygagtigt'.

Dette bør man også tænke på og være bevidst overfor når man vedligeholder og ombygger huse-ne i landsbyen og selve landsbyen. Beskedenhed, enkelhed og atter enkelhed. Det er det, der tæller.

Aldrig opstyltet overlæsset og prangende – lige fra det mindste dørhåndtag til husenes facader.

- 3: Landsbyens gamle traditioner, der visse steder holdes i hævd endnu, ikke mindst for landsbyens børn: Nytår (i dag uden raketter nærmere end 300 meter fra stråtagene), fastelavn, påskeæg, pinse, Sankt Hans, høstfest og juletræ. Til disse hører der også fortællinger, sagn, sange, lege, musik og danse – plus særlige måltider og fester

Man havde før i tiden også nogle meget gamle juletraditioner, der hed 'julestue' og 'julelege', der ikke var for børn, men som karlene og pigerne legede med hinanden. Det er, vist nok af gode grunde, ikke er beskrevet særlig detaljeret, bort set fra de mest uskyldige som 'blindebuk' og 'bro bro brille' med flere. Præsterne forsøgte i hvert fald hårdnakket at forbyde den slags.

Dette kan suppleres med 'Valborgsaften', en frugtbarhedsfest med bål aftenen før den 1. maj, hvor man fortsatte med 'at ride-sommer-i-by' – der også kunne blive noget løssluppent, bl.a. fordi karlene og pigerne trak lod om hinanden, det for det næste år.

Har landsbyen en vindmølle, er det oplagt at holde Mølleåbning den første dag vindmøllen kører og hvor sejlene sættes op, med efterfølgende fest.

- 4: Landsbyerne har altid haft et meget aktivt foreningsliv. Landboforening, husmoderforening, idrætsforening, historisk forening, bevaringslaug, menighedsråd, forsamlingshusforening, strikkeklub, banko, ølbrygning, korsang og folkedanseforeninger. Man mødes ofte, snakker sammen og hjælper hinanden – igen en 'usynlig' immateriel kulturarv, som landsbyerne om end ikke er ene om, men nok prioriterer højere end i byerne.
- 5: I mange gamle landsbyer er beboerne meget bevidste over, at de bor på landet, og ikke i byen, hvor man gør mange ting på en anden måde.

Mentalitet, madlavning og egnsretter, indkøb af dagligvarer, sprogudtale med dialekter, valg af navne, børneopdragelse og sengetider m.m. Om end dette er stærkt på vej til at blive udlignet.

Mange landsbyer har stadig en stærk fælles fortælling om livet på landet, før i tiden, blandet med lokalpatriotisk stolthed.

En øget bevidsthed overfor landsbyens immaterielle kulturarv kunne resultere i, at man i landsbyerne i dag videreudvikler og fornyr nogle af de gamle traditioner, dels for at fortsætte den tusindårige kulturhistoriske linje, dels for at opnå den samme form for sammenhold, nabohjælp og fællesskab, som før i tiden.

Den årlige 'mølleåbning' for alle landsbyens beboere er en fast tradition – lige meget om det blæser eller ej, så møllevingerne kører rundt som de skal.

Herefter 'kører' møllelauget med vindmøllen hver søndag.

Dette og næste kapitel er 'sakset' fra min nye bog 'Landhuset', der udkommer på Lindhardt & Ringhofs forlag i 2019 – og som naturligvis også behandler landsbyens og landhusets *immaterielle kulturarv*.

6.3 Landsbyhavens immaterielle kulturarv

Selve havens anlæggelse og plan kan afspejle en arkitektonisk idé. Men haven selv, og især dens planter, dyr og insekter rummer en immateriel kulturarv, der dels afspejler sig i årstidernes og vejrets vekslen,

varme og kulde, vind, regn og stille, sol og skygge, dels i dyrenes og insekternes spor og dels i planternes nytteværdi: smag, duft, evne til at farve tøj, deres kulturhistorie samt deres lægelige og magiske kraft.

Sankt Hans-urten

Hvad det sidste angår har vi en række planter og urter, som man har taget varsler af i de gamle landbosamfund. Den mest morbide skik nævnes endda af digteren Adam Oehlenschläger, der i sit digt Sankt-Hansaften-Spil fra 1803 omtaler den gamle folkeskik at tage varsler af *Sankt Hans-urten*.

I Skyggen vi vanke,
Blandt lysgrønne Straae.
Sanct Hans Urt vi sanke,
Hvor Blomsterne staae.
Pæne lille Urt
Staaer saa reent og puurt,
Staaer saa frisk og grøn,
Uformærkt i Løn.

Bag Kiøkkenets Række
Vi hensatte den,
Fra Trælistens Sprække
Den snoer sig da hen.
Hvis den fæster Rod
Blier vor Skiebne god.
Døer den paa sit Sted,
Ak da døe vi med.

Man lagde et skud eller stængel af denne smukke urt, for hvert familiemedlem, op på husets tallerkenrække, der kunne bestå af et vandret bræt, på siden af eller under én af loftbjælkerne. Stænglen kunne ifølge digteren yderligere klemmes op mellem en sprække i loftbjælkerne. Det familiemedlem, hvis skud visnede først, ville da dø først. Forhåbentlig viste det sig snart for familien, at den slags varsler ikke holder.

Så virker det noget mere hyggeligt og troværdigt, at Sankt Hans-urten kunne forudsige lykkelige pardan-

nelser og giftermål, nu gennem sin evne som kærlighedsurt eller kysseurt. Hvis man havde kik på en udgåren, kunne man lige checke om forholdet ville holde, ved at sætte to stiklinger af Sankt Hans-urt op i stråtaget ved siden af hinanden. Hvis de to planter voksede videre, og den ene *ikke* pegede væk fra den anden, var det om at blive gift, for så ville giftermålet blive lykkeligt – og kom der oven i købet et eller flere sideskud, var det tegn på, at der ville komme børn. Men hvis de to planter voksede væk fra hinanden, så ville forholdet blive ulykkeligt. Meget nyttig skik, må man sige, men måske også let at manipulere med lidt snilde, især hvis man ikke tror på den slags.

Sankt Hans-urten blev også tidligere brugt som lægeplante - mest mod brandsår – hvor man knuste de friske blade og anvendte dem som en pasta i et køligt omslag. Sankt Hans-urtens blade er kølige, uanset hvor varmt det er. Det engelske navn er af samme grund 'Iceplant' i folkesproget. Men den kunne også hjælpe på både næseblod og hæmorroider.

Her kan Sankt Hans-urten dog ikke slå den smukke *lavendel*, der selv i små doser virker krampeløsende, stimulerende, antiseptisk, vanddrivende, sveddrivende, ormedrivende, beroligende, smertestillende, nerveberoligende. Endvidere virker lavendel også mod fordøjelsesbesvær, hovedpine, migræne, nervøsitet, udmattelse, kvalme, svimmelhed, dårlig ånde, gigtsmerter, søvnløshed, depression, højt blodtryk, menstruationsproblemer, hudproblemer, forkølelse, influenza, hovedlus m.m.

Her er der da basis for at prøve folketroen af, for hvem har ind imellem ikke en af disse lidelser.

7 Christiansfeld's immaterielle kulturarv

Forelæsning holdt den 27. september 2016 i Christiansfeld-Centeret på et forskersymposium om Christiansfeld som 'Arkitektur- og Turismeby', og efterfølgende lagt på Centerets hjemmeside.

7.1 Indledning

Christiansfeld er jo 'stjerneeksemplet' på en by med en meget åbenbar og 'synlig' *immateriel kulturarv*, gennem sin byplan, byggeskikken, det religiøse og sociale liv og Meget nøjsomme og sparsomme vedligeholdelses- og ombygningsprincipper.

Dog indeholder en række gammel-danske middelalderlige købstæder der er bevidst anlagt af de danske konger, bl.a. Erik Menved, i 1200-tallet og 1300-tallet, en interessant og mere eller mindre fast

'byplan', centreret og havnen, ofte en å-havn, et retvinklet, rektangulært torv, hovedgaden fra havnen til torvet (Algade) og retvinklede parallelgader fra Torvets sider (Nørregade, Søndergade, Østergade og Vestergade), og med yderligere smågader (stræder) ud herfra. Der var bl.a. faste regler for gadernes og strædernes bredde og belægninger. Disse byer er bl.a. Køge, Kerteminde, Hobro, Halmstad og Simrishamn.

7.2 Brødremenigheden

Den Mähriske Brødremenighed opstod under nogle selvstændighedskampe i Bøhmen og Mæhren i Tjekkiet i 1400-tallet. Da oprørslederen Jan Huss blev brændt på bålet som kætter i 1415 udviklede bevægelsen sig til et kirkeligt oprør mod Pavekirken, 100 år før Martin Luthers reformation. Hårde forfølgelser drev mange af Jan Huss tilhængere ud i hjemløshed, men deres stærke tro skabte et meget fast sammenhold, der var baggrunden for deres overlevelse.

De kaldte sig "Unitas Fratrum" eller "Brødre og søstre for Herren", deraf navnet "Brødremenighed". I 1722 fik en gruppe af de Mähriske flygtninge asyl på et gods i Sachsen i Tyskland. Her grundlagde de byen

"Herrnhut", der både kan oversættes som "Herrens beskyttelse" og "Herrens græsgang".

De følgende år forsøgte Brødremenigheden at udbrede og udvide det lille trossamfund, hvad der lykkedes ret godt, bl.a. på grund af "brødrenes" eftertragtede håndværksmæssige dygtighed og talent for handel. Dertil kom at de hverken drak, spillede kort eller dansede. I løbet af 1700-tallet og 1800-tallet opførte Herrnhuterne en række fine og beundrede "Herrnhuter-byer" i Tyskland, Polen, Holland, Danmark og USA. Herrnhuterne havde også kræfter til at oprette en række missionsstationer på uvejsomme steder bl.a. i Vestindien (1732), Grønland (1733), Sydamerika (1735), Sydafrika (1736), Labrador i Canada (1771).

7.3 Christian David

Da de Mähriske brødre i 1722 fik asyl på godset Berthelsdorf i Sachsen, skete det under ledelse af tømreren Christian David, der overtalte flokken til at immigrere fra Tjekkiet til Tyskland. Det var også ham, der stod i spidsen for opførelsen af den nye by, som de fik lov til at opføre på godsets jorder. Og han byggede også selv det første hus i byen.

Christian David var en fremragende bygmester og håndværker, men som religiøs leder var han uegnet på grund af sit stridbare sind og for mange sære ideer. De første år var det lille samfund derfor truet af store

uenigheder, indtil godsejeren selv, Nikolaus Ludwig von Zinzendorf, reorganiserede hele foretagendet i 1727. Christian David fik i stedet til opgave de følgende år at stå for bygningen af de nye 'Herrnhuterbyer' i Tyskland, Polen og Holland. Hvis vi skal tale om det særlige ved byggeskikken i Christiansfeld kommer vi ikke uden om den vidt berejste Christian David's forarbejder som håndværker, bygmester og byplanlægger, selv om han havde været død og begravet i over 20 år, da det første spadestik i Christiansfeld blev taget.

Christian David (1692-1751), tysk tømrer, bygmester og lægprædikant (t.v.) - og Hans Povelsen Egede (1686-1758), dansk-norsk præst og missionær (t.h.). De to næsten jævnaldrende herrer kom ikke ret godt ud af det sammen i de 2 år, de boede helt isolerede i 'kolonien' Godthaab på Grønlands vestkyst. Herrnhuterne var 'lægprædikanter' og derfor ikke teologisk uddannet som Hans Egede, og de bar derfor, i modsætning til de danske præster, ikke paryk. Tegning: SV.

Jeg kender tilfældigvis én af Christian Davids relativt ukendte bygninger ret godt. Det er der dog ikke plads til at uddybe dette her. Men i 1733 tog han faktisk til Grønland sammen med de to 'brødre' Christian og Matthæus Starch, der var fætre, for at bistå den dansk-norske præst og Missionær Hans Egede i at udbrede kristendommen i landet blandt den grønlandske befolkning. Med sig havde de tre brødre deres egen beboelsesbygning, som de imidlertid ikke som aftalt opførte tæt ved Hans Egedes beboelseshus, men tvært imod langt fra denne, idet de ønskede at grundlægge Herrnhuternes egen mission i Grønland.

Da Christian David ikke var teolog som Hans Egede, men lægprædikant, og dertil uhyre stridbar, følelsesladet og påståelig, mens Hans Egede var en fornuft-betonet humanist og pietist, røg de to herrer ud i et voldsomt teologisk og personligt skænderi, der endte med at de skrev breve til hinanden på tysk – nogle gange flere om dagen – på dette øde og 'gudsforladte' sted i Verden. Dette udviklede sig så meget desto mere tragisk, fordi én af de grønlandere, der var vendt tilbage til landet med Herrnhuternes skib, medbragte en koppesmitte, der bredte sig med stor fart i befolkningen. Hans Egedes kone Gertrud Rask døde også af kopper og i 1735 tog Hans Egede tilbage til Danmark som en desillusioneret og skuffet mand.

Året efter forlod Christian David også Grønland. Herrnhuterne havde ikke opnået den store fremgang i hans tid. Men de følgende år steg Brødremenigheden i Neu Herrnhut, som de kaldte deres missionsstation i Grønland, støt i antal, og de overhalede snart, med over 200 døbte 'sjæle', den danske mission i Godthaabs-området.

I 1747 vendte Christian David derfor tilbage til *Neu Herrnhut* med et nyt og meget stort missionshus med som samlesæt i skibslasten. Hovedparten af dette overordentlig fine og smukt beliggende hus eksisterer endnu, og det blev efter en omtumlet tilværelse indrettet til Grønlands Universitet i 1985, efter en opmåling og bygningsarkæologisk undersøgelse samt et restaureringsprojekt af undertegnede. Under disse undersøgelser fandt vi oven i købet det originale grundstensdokument fra 1747 med samtlige håndværkeres navne, herunder Christian David. Huset er i massivt træ, med tykke trævægge i en slags bulkonstruktion. Det er over dobbelt så stort som Hans Egedes hus i Godthaab, og med selve kirkesalen i to etager med gallerier, der skulle jo kunne være mindst 200 mennesker samtidigt, plus at der var rum til skolestuer for h.h.v. drenge og piger, køkken med bageovn samt beboelsesrum for missionæren, Johann Beck.

7.4 Idealplanen

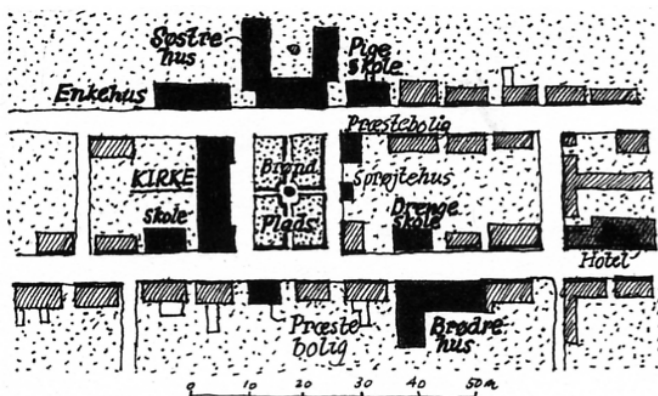

Kong Christian den VII's tyske livlæge, Johan Friedrich Struensee, der i 1771 var avanceret til 'kabinettsminister', fik den ide at indbyde 'de Mæhriske Brødre' fra Tyskland til at grundlægge en helt ny by, anlagt på Godset Tyrstrups jorder i Sønderjylland. Brødre-menighedens centralledelse i Herrnhut i Sachsen udvalgte en række familier, der skulle grundlægge og bo i byen – og her bl.a. drive handel, håndværk og småindustri, til gavn for dem selv og det danske samfund.

Alle steder, selv på de mest fjerne steder som f.eks. Grønland, blev Herrnhuternes byer eller bebyggelser anlagt efter et ganske bestemt mønster, der dels var affødt af barokkens arkitekturtanker om statelighed og symmetri, såvel i det enkelte hus som i byplanlægningen, dels afspejlede den Brødre-menighedens organisering og kirkelige aktiviteter, brødrenes beskedne enkelhed til livet, deres håndværksmæssige ambitioner og dels afspejlede den kirkesamfundets tidlige historie.

Byplanen i Christiansfeld

Christiansfeld følger denne overordnede plan meget nøje, og vi ved også at "Moderkirken" i Herrnhut i Tyskland styrede opførelsen af Christiansfeld meget nøje, helt ned til godkendelsen af plantegninger over de enkelte huse.

CHRISTIANSFELD i Sønderjylland
Grundlagt 1773. Plan fra 1811. Nord opad

7.5 Byggeskikken i Christiansfeld

Selv om Brødrene ofte selv var håndværkere ved vi fra arkivalier, at det i stor udstrækning var lokale murere og tømrere fra den nærmeste by, Haderslev, der opførte husene i Christiansfeld. Men det skete som nævnt efter overordnede retningslinjer og detaljerede planer, udformet af selve "Brødrekirken" i Herrnhut – med en lige linje tilbage til Christian Davids første bygninger og byplaner.

Vi kan derved udskille en række særlige træk og detaljer ved bygningerne i Christiansfeld, i forhold til byggeskikken i andre dele af Danmark. Dette særpræg bevæger sig fra store overordnede helhedstræk ned til bittesmå detaljer. Begge er lige væsentlige.

- Overordnet er husene tydeligt præget af bevidst valgt gedigent håndværk med på alle måder gennemtænkte detaljer, hvor kvalitet og holdbarhed er prioriteret højere end pris eller præstigeprægede elementer.
- Funktion og komfort er også væsentlige elementer i husenes udformning, bl.a. i forhold til rumindretningen, harmoniske rum, højtbeliggende beboelsesrum (hævet 1½ meter over terræn – af hensyn til mere lys, mindre fugt, gadelarm og indkik), valg af indvendige materialer, store, lysskabende vinduer, rumhøjder samt naturlig bortventilation af indvendig fugt gennem åbne ildsteder og skorstene.
- Enkelt og samtidigt beskedent og begrænset og velvalgt materialevalg: Mursten, teglsten, bræd-

degulve, særlige gulve af ølandssten, pudsede vægge og lofter, smedjerns beslag, låse og gitre.

- Gennemtænkte detaljer i forhold til begrænsning af vedligeholdelses-omkostningerne på lang sigt, bl.a. de brædebeklædte vestgavle/sider, specielt opskalkede tage og tagudhæng, der på grund af deres særlige svaj, tager farten af regnvandet, lige før det når tagrenderne, minimering af vandlommer på vinduerne, de skrå vinduessålbænke.
- Enkelhed og beskedenhed i arkitektur og arkitektoniske elementer, uden den store, kostbare pynt eller vedligeholdelseskrævende snurrigheder og gevækster. Velproportionerede huskropper, facader, vinduer, døre, indvendige og udvendige rum.

Dette kan konkretiseres i følgende overordnede beskrivelse af de særlige elementer, som arkitekturen og byggeskikken i Christiansfeld repræsenterer:

- Grundmur i gule, sjældent røde, Flensborgsten, præget af enkle detaljer som glatte murstik samt let udkragede detaljer som gesimser, pudsede eller i murværk, sokkelfremspring samt i sjældnere tilfælde blændinger og spejl eller lisener. Enkelte bygninger er pudsede og kalkede og dertil kommer de karakteristiske brædebeklædte vest- og sydsider. Langt de fleste brædebeklædninger ser dog ud til at være tilført senere, måske for blot 100-150 år siden. Sidehusene er for det meste i røde sten. Nogle er i bindingsværk.

Brødremenighedens nærmest 'overpatentlige' byggeskik, der bl.a. giver sig udslag i de brædebeklædte vestgavle og nordsider, for at beskytte **murstenene**, et af de mest solide byggematerialer, vi har, ses også på de langt mere udsatte murede sokler, der er udført i **røde** mursten, der er mere salt- og frostfaste end de **gule** mursten, fremstillet af h.h.v. rødler og blåler, hvor den første er mere kalkholdig end den sidste, og derfor ofte holder bedre.

7.5.1 Byggeskikken er karakteriseret ved:

- Hvidmalede opsprossede, udadgående, firerammede vinduer med enkle, men tidstypisk udformede hjørnebånd og indvendige beslag.
- Røde tegltage med klassisk udformede skorstene samt visse steder de helt specielle "Christiansfeldske", slanke, høje kviste med bræddeflunker.
- Udvendige eetløbs eller toløbs stentrapper med grå eller røde ølandssten samt smedejerns- eller støbejernsrækværk og 2-fløjede døre med overruder.
- I det hele taget er Christiansfeld præget af mange smedejernsdetaljer: Håndsmedede vinduesbeslag, skoddebeslag, portbeslag, dørgreb, trappegelændere og indvendige døre med fornemme låse, dørgreb og hængsler samt endvidere gitre, riste og rigler.
- Etableringen af jernstøberiet i Ribe i 1848 bringer en række støbejernsdetaljer til Christiansfeld, bl.a. trappegelændere, overruder, gade og huslamper, m.m.

Christiansfeld er i særlig grad præget af mange smedejernsdetaljer: Håndsmedede vinduesbeslag, skoddebeslag, portbeslag, dørgreb, trappegelændere og indvendige døre med fornemme låse, dørgreb og hængsler samt endvidere gitre, riste og rigler.

Generelt må det også siges, at Brødremenighedens bygninger i Christiansfeld, takket være den løbende vedligeholdelse og påholdne investeringer i ombygninger og moderniseringer er usædvanligt velbevaret og uspoleret i bygningsantikvarisk henseende. Bygningerne er eksempelvis lykkeligvis, stort set sluppet for de ødelæggende vinduesudskiftninger, dørudskiftninger, overmaling med plastikmaling eller overpudsning med tyndpuds. Det er samtidigt muligt

at genoprette helheden og de manglende detaljer, der, hvor disse er forsvundet. Det gælder specielt forsvundne skorstene, forkert udformede skorstenspiber samt forkerte opskalkninger.

Som et lige så vigtigt element er helheden i byplanen, trods en del ændringer og angreb i tidens løb, velbevaret, så den stadig præger byen og giver den en enestående helhed, homogenitet og særpræg.

7.5.2 Vinduer

Hvad vinduerne angår er de "Christiansfeldske" vinduer helt specielle i forhold til resten af landet, plus at de er yderst velbevarede og har mindst 100-150 års levetid foran sig, hvis de istandsættes og vedligeholdes rigtigt. Det vil sige, at de kan holde ca. 10 gange længere end nye termovinduer.

Vinduerne indeholder en række særlige detaljer, bl.a. tidstypiske hjørnebånds beslag og indvendige beslag,

der mange steder er forsvundet eller ændret med tiden, men som bør retableres i forbindelse med den igangværende istandsættelse. Ligeledes ses det som en meget typisk ting, *jf. fotoet*, at man ikke partout 'ensretter' facadeudtrykket med helt ens vinduer, men skifter kun disse ud, efterhånden som det er nødvendigt. Det viser brødremenighedens meget kloge immaterielle holdning: Man skifter da ikke noget ud på et hus, der ikke fejler noget.

Derudover kan vinduerne generelt deles i 5 typer:

A: Ca. 1773 – ca. 1800:

6-8-10-rudede udadgående, torammede rokokko-vinduer med rokokobeslag - **uden tværpost**. Typiske danske rokokko-vinduer.

B: Ca. 1773 – ca. 1820:

10-rudede, opsprossede, udadgående rokokko-vinduer **med tværpost** og 4 ruder i overrammerne og 6 ruder i underrammerne. Rokokobeslag, udvendigt og indvendigt. Fremstillet i Danmark. Ca. 1820 er en del B-vinduer bygget om til klassicistiske D-vinduer.

C: Ca. 1773 – ca. 1800:

6-rudede, **indadgående** klassicistiske vinduer **med tværpost** og en sprøsse i de underste rammer. (bl.a. Brødrehuset).

Disse vinduer er formentlig importerede fra Sachsen ved Brødrehusets opførelse.

D: Ca. 1820 – ca. 1890

6-rudede klassicistiske vinduer **med løftet tværpost** og overfalsede rammer med en sprøsse i de nederste rammer. En række af B-vinduerne er ændret til denne konstruktion i 1820-90 ved at flytte tværposten 5 cm opad og kun skifte selve rammerne. Klassicistiske beslag udvendigt og indvendigt.

E: Ca. 1890 – ca. 1930

6-rudede klassicistiske/historicistiske vinduer **med tværpost** og en enkelt sprøsse i de nederste rammer. Støbte maskinbeslag. (bl.a. Nørregade 1)

T.v. et rokoko-vindue med 20 ruder. T.h. et oprindeligt rokoko-vindue, 'ombygget' til et klassicistisk vindue med 6 ruder og overfalsede rammer (hvorved de ligger 'uden på' karmens forside). Dette kræver at tværposten hæves 5-6 cm for at proportionerne kan gå op. Dette er ikke noget problem for en god snedker. Begge typer vinduer ses flere steder i samme bygning, lige ved siden af hinanden (se side 33), som om man ikke har haft tid endnu til at ændre alle vinduerne efter den nyeste mode i begyndelsen af 1800-tallet.

T.V. Type C: Klassicistiske vinduer fra Brødrehuset (1773), formentlig importerede fra Sachsen.
T.H. Type A: Rokokovinduer fra Apoteket (1774), dansk fremstillede. Alle vinduerne i Christiansfeld har haft skodder som disse. De udvendige skoddestabler ses på husene de fleste steder endnu

7.5.3 Skodder

De fleste vinduer i husenes underetager har oprindeligt været forsynet med skodder af træ. Kun Lindegade 19, Apoteket har endnu bevaret sine originale skodder. Men her kan man også se, hvordan de har set ud, formentlig på alle de huse, der endnu har deres skoddebeslag i behold.

Skodderne er som alle øvrige detaljer i Christiansfeld, meget enkle og prunkløse, men samtidigt yderst gennemtænkte i detaljen. Det gælder bl.a. den indbyggede samlingsrevle for oven og forneden, der både ligger i plan med skodden, beskytter det sårbare endetræ og virker som et udskifteligt offerelement.

7.5.4 Døre

Yderdørene i Christiansfeld er stilmæssigt, ligesom de ældste vinduer, i tydelig rokoko, selv om denne for længst er slut og afløst af klassicismen omkring 1760. Men de svungne og asymmetriske fyldinger, greb, slutblik og hængsler taler deres tydelige sprog – idet

dørene samtidigt er strengt symmetriske ned gennem midten af døren. Omkring 1800 ser vi de helt symmetriske klassicistiske yderdøre med hollandske hængsler og rette T-greb. Dørene er generelt i god bevaringsmæssig stand.

En rokoko-dør med asymmetriske fyldinger og greb. Et rokoko-dørgreb og en klassicistisk dør med trappe.

7.5.5 Byggeteknikken i Sachsen/ Christiansfeld sammenlignet alm. dansk byggeskik

Byggeskikken i Christiansfeld er jo både udviklet og styret fra Brødremenighedens 'hovedkontor' i Herrnhut i Sachsen. Hvilket gælder for Brødremenighedens byer og bebyggelser over hele Verden, som nævnt så fjernt som i Grønland i 1740-erne. Dørdetaljerne og dørprofilerne er de samme i Herrnhut, Neu Herrnhut og Christiansfeld m.fl.

Men den lokale byggeskik og de lokale materialer stikker naturligvis også hovedet frem alle steder. I Christiansfeld benyttes bl.a. de lokale 'Flensborg-

sten', der har en lavere højde på stenen, 3,5 cm i stedet for 5,5 cm som i resten af Danmark. Dette påvirker bl.a. proportioneringen af skorstenspiberne i Christiansfeld.

Jeg har derfor skrevet denne lille oversigt over, hvilke dele i bygningerne i Christiansfeld, hvor man tydeligt ser den 'sachiske' byggeskik og hvilke bygningsdele, der er præget af sønderjysk byggeskik.

Jeg synes, man skal vogte meget over disse forskelle,.

Sachsen/Christiansfeld

Kronglasruder***** og cylinderglasruder***
Indadgående vinduesrammer***
Overfalsede indvendige døre***
Stabelhængsler***
Kasselåse med dørgreb***
Yderdøre med stilmæssigt interessante detaljer****
Indvendige tøløbstrapper med udskårne balustre***
Markante granittrapper***
Smedejernsrækværker***
Blank mur i gule mursten (flensborgsten) + detaljer***
(gulmalede brædebeklædninger måske en erstatning for puds)
(Bæverhaletegl)
Kvartvalmede tage
Tempelgavlsviste***
Kraftige skorstenspiber i flensborgsten med sokkel og gesims***

Sønderjylland/ Nordschleswig

Cylinderglas og trukket glas
Udadgående vinduesrammer
Indvendige døre i karm
Indstukne hængsler

Pudset klassicisme
Gulkalkning
Hollandske vingetegl
(ofte halvvalm)
Tempelgavlsviste

*** **Bygningselementer, der har særlig betydning for bevarelsen af Christiansfeld's byggeskik og arkitektur.**

Her er der immateriel kulturarv for alle pengene. På 'Gudsageren' samles alle de nedenstående holdninger, principper, der også afspejles i stort set alt i resten af Christiansfeld.

7.6 Christiansfeld's immaterielle kulturarv

- Det enkle kristne og sociale liv, der afspejler sig i bygningerne, interiørerne, byplanen og de grønne omgivelser -plus de religiøse højtider og skikke.
- Kønsopdelingen i dåben, i barndommen, i ungdommen, voksendommen, alderdommen og døden. De kønsopdelte bygninger: Kirken, søstrehuset, enkehuset, brødrehuset, skolerne
- Den overordnede herrnhutiske byplan – der går igen i stort set alle af brødremenighedens byer, fra Grønland over Holland og USA til Christiansfeld: De to parallelle gader, med søstrehusene på den ene gade og brødrehusene på den anden gade, med den firkantede, firdelte, grønne plads med bybrønden i midten, kirkens placering ud til pladsen, sammen med præstebolig og skoler, gudsageren og dens placering.
- Øvrige faste bygninger som gæstgiveri, apotek, manufaktur, håndværksvirksomheder,
- Byggeskikkens enkelthed, prunkløshed og bevidst tilstræbte symmetri og harmoni – med en samtidig klar arkitektonisk stramhed og monumentalitet
- Bygningernes solide kvalitet, materialeanvendelse og byggeteknik: Grundmur, tegltage, granittrapper, smedejern og støbejern, brædebeklædninger, vinduer, yderdøre.
- De grønne områder med haver, sidehuse, lysthuse, flere fontæner og skure.
- Meget nøjsomme og sparsomme vedligeholdelses- og ombygningsprincipper

I 2005, da et større restaurerings-projekt for bygningerne i Christiansfeld skulle til at gå i gang, holdt Raadvad-Centeret en række kurser på stedet for de involverede rådgivere og håndværker – i de materialer og metoder, der skulle benyttes til projektet. Herunder linoliemaling (billet), demonstreret af undertegnede. Nu snart, måske en immateriel kulturarv.

8 Den immaterielle kulturarv i Hans Egedes Hus i Godthaab (Nuuk) i Grønland og genopdagelsen af Grønlands første 'kirke'.

8.1 Baggrund

Jeg blev i april 2016 inviteret til Nuuk i Grønland af Naalakkersuisut, Grønlands Selvstyre, for at være rådgiver for et projekt til udvendig restaurering af *Hans Egedes Hus*. Huset bruges ikke mere som bolig – bl.a. fordi det spøger i det, hvilket ellers er en ret spændende immateriel kulturarv. Selvstyreformanden er derfor flyttet til et andet hus i Kolonihavnen, den tidligere Landslægebolig, der blev revet helt ned og bygget op igen, magen til, så man var helt sikker på, at spøgelserne i dette hus, havde forladt det.

Problemet var primært reparationer på stenmurene, overfladebehandling af stenmurene, nymaling og istandsættelse af vinduer og døre, samt behandling af spåntaget.

Undervejs i dette lille, primært udvendige projekt, lykkedes det imidlertid også at 'genopdage' Grønlands første *kirkerum*, der lå her i huset fra 1728-58.

8.2 Hans Egedes Hus

Hans Egede var som bekendt Grønlands første missionær, der rejste ud fra Bergen i 1721 og bosatte sig på 'Haabets Ø', tæt på det nuværende Kangeq, lidt længere ude i skærgården. Men 6 år senere, i 1728, flyttede han sin bolig og mission til det mere folkerige sted Nuuk, og kaldte stedet for 'Godt=Haab'. 'Hans Egedes Hus' er derfor opført her i 1728 som bolig for Hans Egede med familie samt hans hjælpepræst.

I 1735 døde Hans Egedes kone Gertrud Rask af en koppeepidemi, og året efter, i 1736, rejste Hans Egede til Danmark, hvor han døde i 1758.

Hans Egedes to sønner Poul og Niels blev i Grønland og førte dels faderens kristne mission videre, dels tjente de penge som handelsfolk, kaldt 'købmænd', der handlede med de indfødte grønlandere. Begge brødre har haft meget stor betydning for Grønland, her i midten af 1700-tallet.

Hans Egedes hus i Godthaab ligger lige ud til stedets naturhavn, 'Kolonihavnen', og den bæk med ferskvand, der var den anden grund til at placere missionsstationen og handelsstationen på netop dette sted. I baggrunden ses 'Inspektørboligen' (den grå bygning) for 'Sydgrønlands Inspektør', der nu er bolig for den danske landshøvding-/landsfoged. Ved siden af denne ses den 'gamle' kirke fra 1849 og bag ved denne den kombinerede præstebolig med præsteseminarium fra 1847.

På denne tegning er hele det arkitektoniske, immaterielle og kulturhistoriske register suppleret med sygehuset, helt ude til venstre – samt statuen af Hans Egede på toppen af forbjerget, rejst i 1921.

8.3 Bygningshistorie

Hans Egede, der var nordmand af fødsel, havde tidligere været præst på Lofoten i Norge, og kendte derfor til at bygge huse af de lokale materialer, 'granitsten', græstørv og tømmer – i Grønland drivtømmer, som der var ret meget af i Godthåbs-området. I huset i Godthaab benyttede hans Egede dog ikke tørv, som i det første hus på Håbets Ø, men udelukkende granitsten, spækket med kalkmørtel.

Bygmesteren for huset var dog ikke Hans Egede, men den i 1728 fra Danmark udsendte guvernør og militæringeniør Claus Enevold Paars (1683-1762) under medvirken af en flok frigivne straffefanger fra København.

Huset er den ældste eksisterende bygning i Grønland. Det er opført af grove, utilhugne, men forholdsvis flade granitsten. Størrelsen på huset er 16x28 alen (10 x 17,58 m). Murtykkelsen er ca. 60 cm. Vinduernes nuværende placeringer svarer stort set til de oprindelige, men selve vinduerne er nyere.

Huset er ombygget adskillige gange senest i 1952 og 1976. Bort set fra de flotte og kraftige, synlige håndhuggede loftbjælker og tagspærene, er der intet tilbage i huset fra Hans Egedes tid. De få gamle indvendige døre er fra 1850-erne.

Hans Egedes hus ligger lige i midten af tegningen med den stakitomkransede have foran. Jeg kan se, at jeg ikke har tegnet den nye 'Vinterhave' fra 1976, som jeg ikke synes klæder huset.

I forgrunden selvstyreformandens nye 'spøgelsesrensede' bolig.

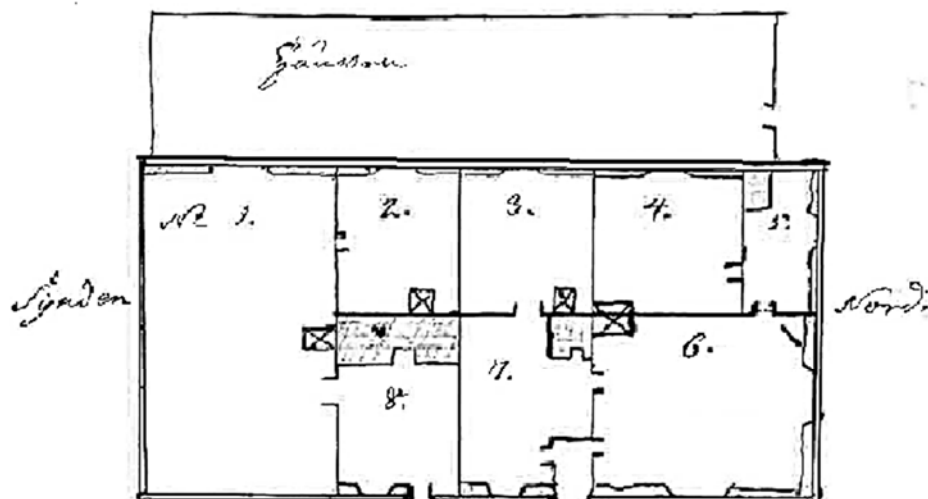
Det helt store spørgsmål, som optog mig i april 2016, hvor det ellers var den udvendige restaurering, jeg skulle arbejde med, var, hvordan huset havde været indrettet på Hans Egedes tid, herunder om der var spor efter det rum i huset, hvor Hans Egede holdt

sine første gudstjenester og udførte de første dåbs-handlinger. Jeg vidste, at Hans Egedes søn, Niels Egede havde tegnet en plan over husets indretning i 1740-erne, så jeg fik gravet denne og det medfølgende brev, frem på Landsarkivet i Nuuk.

8.4 Niels Egedes forslag fra 1765 til indretning af huset som kirke og præstebolig

Det var historikeren Finn Gad, der i Rigsarkivets arkiv for sager den 'grønlandske missions vedkommende' fandt et brev fra Hans Egedes yngste søn, Niels Egede, der dels beretter om, hvordan Hans

Egedes hus var indrettet i 1740, kort efter faderens hjemrejse, vedlagt en lille tegning/skitse af huset. Dels kommer Niels Egede med et forslag til indretning af en kirkesal i huset.

1740 da jeg forlod Colonien gik Haab, erfandt den
ind. den fandt den indretning af 4 værelser, og
var den længde indgik 28 al. lang, og 16 al.
bred. indretningen var følgende: ind-
No 1. var mandskabsstuen, No 2. var Kjøkken-
stuen, No 3. var præstens stue, No 4. og 5.
var den anden præst og catechetens stue.
No 6. var Kvindemandens stue, og No 7 og 8. var
Kvinderne, og i den sidste stuen No 9. var og en
lidt stue.
Som nu at tage ind, gaa ind minagerligst,
som ind da iden best. at den tidligst til No 7,
bliver indrettet til for Pinder, saa for den
præsten ind som den var velst. ind, den nord,
den nord No 6. 4 og 5. alle saa bliv da Pinderen
19 al. lang og 16 al. bred, og skulde den nord
blive for Kjøkken, Pinderen man tage loftet
af og giør en galeri ind om, saa bliv den
fuldstændig nok. og ind det første som skulde
distineres til for Pinder, Pinder Kvindemanden
ind som, lidt oprettet til et Hverings første
som sig og som, som ind lang fra da iden
bliv saa ind og ind som en nu ind Pinder.
Skulde bygges, og saa lang som ind ind,
ja første den var —
Ni. Egede

NIELS EGEDES TEGNING og BREV

Historikeren Allan Tønnesen, der er ekspert i Gotisk skrift, har 'oversat' brevet således:

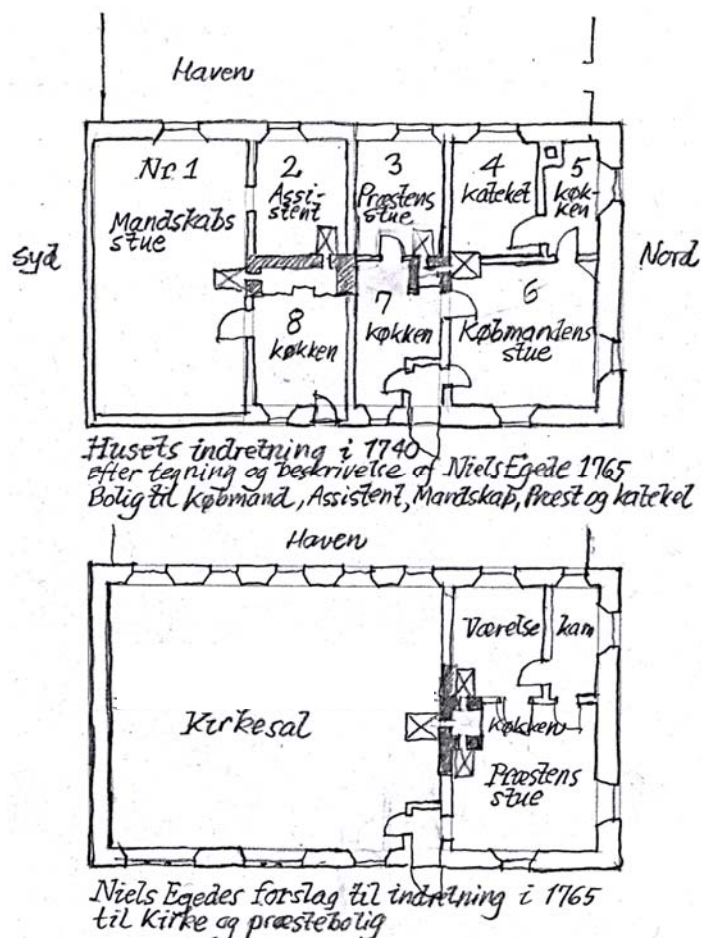
Hauven (= haven)

Synden (=syd),

Nord.

1740 da jeg forlod Colonien Godt=Haab, befandtes den udj denne stand som nu sees af tægningen, og var dens længde ungefær 28 al: lang, og 16 al: bred. Indelingen var efterfølgende, udj No. 1 var mandskabets stue, No. 2 var Assistentens stue, No. 3. var præstens stue, No. 4. og 5. var den anden præst og catechetens stue. No.6 var købmandens stue, og No. 7 og 8 var køkkener, og i det lidet kammer No. 5 er og en liden skorstein.

For nu at tage det, paa det minagerligste, var det da ikke bæst at den Sydligste (Ende fra No. 1) til No.7 blev indrettet til Een Kirke, saa hafde præsten med sine de værelser udj den nordre ende No. 6, 4 og 5 altsaa blev da Kirken 19 allen lang og 16 al: bred, og skulle den enda blive for trang, kunde man tage lofted af og giøre galerier rundt om, saa blev den fulkommen nok. Og det stok=huus som skulle Distineris til Een kirke, kunde købmanden med sine, lade oprætte til Et voningshuus for sig og sine, hvilke langt fra da ikke blev saa bekostelig som om en nye kirke skulle byggis, thj saa langt tømmer kunde næppe fører der over. N: Egede

Læg mærke til Niels Egedes forslag om, at 'man kunde man tage lofted af og giøre galerier rundt om' (loftthullet), hvis kirkesalen bliver for trang. Var det løse loftbrædder, der kunne trækkes til side ved højtidene. Man ser det for sig, både oppefra og nedefra.

Hans Egedes Hus indretning i 1740 er noget rigtigt misk-mask, der må have krævet stort overskud fra alle beboerne, 7-8 personer, for ikke at blive uvenner.

I forvejen husede bygningen 2-3 vidt forskellige grupper af 'udsendte' danskere: Præsten og hans hjælpepræst (kateketen) Købmanden (den lokale handelsbestyrer), hans Assistent og som det tredje, 'Mandskabet' bestående af 3-4 mand. De kunne være 'overvintrede' søfolk fra atlantskibene, der var iset inde og ventede på isfrit vand til foråret. Assistenten var primært ekspedient i butikken.

Assistenten, mandskabet og købmanden laver mad og spiser sammen i køkkenet i Rum 8.

Præsten har et relativt stort køkken i Rum 7, men kun en meget lille stue og soveværelse, på størrelse med assistentens.

Kateketen skal gå gennem Købmandens stue for at komme ind på sit værelse, der har sit eget lille køkken.

Så det er meget fornuftigt, at Niels Egede foreslår at man slår rumme nr. 1, 2, 3, 7 og 8 sammen (den sydligste ende til nr. 7) til en stor kirkesal, hvorefter præsten kan få en lille 3-værelses bolig i resten af huset (rum nr. 4, 5 og 6)

Niels Egede har dog fået byttet rundt på verdenshjørnerne, men det er også vanskeligt så tæt på nordpolen. Huset ligger med længderetningen øst-vest og ikke nord-syd. Se tegningen på næste side.

8.5 Hvor lå Hans Egedes første 'Kirke'?

Kirke nr. 2 ankommer og bygges 1758

Missionskollegiet fulgte ikke Niels Egedes plan. For man vidste formentlig godt, at det ikke var en kirkesal, det lille samfund manglede, men separate boliger i egne bygninger til præsten og kateketen, købmanden og assistenten samt 'mandskabet'. Men det kostede mange penge at bygge flere huse til de udsendte danskere.

Problemet var også at den danske mission var i hård konkurrence med den 'tyske Brødremission' (Herrnhutterne), der i 1747 havde bygget en meget stor missionsstation, Ny Herrnhut, kun 2 km fra Hans Egedes Hus og kolonien Godthaab. (se side 29). En optælling af 1761 viste, at selv om der i Godthaab var en grønlandsk befolkning på 200 døbt, så var der over dobbelt så mange, 440 døbt, ved Ny Herrnhut.

I 1758, samme år Hans Egede døde i Danmark, sendte den danske Mission imidlertid en lille kirke af stokværk (vandrette tømmerstokke) op til Godthaab, hvor den blev rejst, lige syd for elven.

Niels Egede nævner materialerne til denne kirke, som om den ikke var opført endnu i 1765. Men han ved åbenbart, at det er en ret lille bygning, der ikke kan måle sig med den kirkesal på 19 x 16 Alen (12 x 10 meter), som han foreslår indrettet i Hans Egedes Hus. For man kan slet ikke fragte tømmer i disse længder til Grønland, skriver han. Den 'lille' kirke var rent faktisk 13 ½ x 9 Alen, svarende til 8,5 x 5,6 meter.

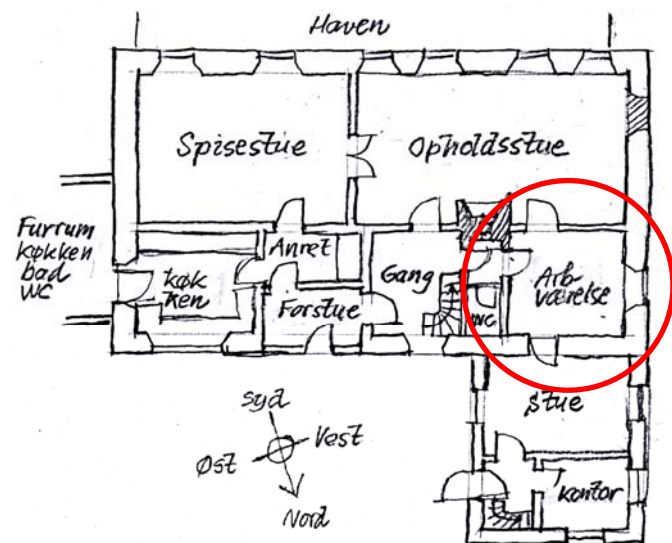
Så egentlig er det ikke nogen dum ide, at indrette den lille, nye kirke til 'Våningshus' for Købmanden og assistenten, og indrette kirkesal og præstebolig i Hans Egedes Hus. På samtlige prospekter af huset op gennem 1800-tallet har det dog to skorstenspiber, så planen om en stor kirkesal i husets ene ende, der kræver at det ene ildsted bliver nedlagt, bliver definitivt aldrig gennemført.

Niels Egedes tegning og tekst leverer nøglen

Men Niels Egedes tegningen af husets indretning i 1740 bliver alligevel *nøglen* til løsningen af en lille gåde om, hvor det lille kirkerum, i arkiverne kaldt en 'kirkestue', for ikke at overdrive størrelsen, befandt sig i huset på Hans Egedes tid.

For når vi i stigende grad beskæftiger os med bygningskulturens *immaterielle kulturarv*, giver det huset en ekstra dimension, rent bevaringsmæssigt og netop immaterielt, at vi med 100% sikkerhed kan udpege det rum i huset, hvor Hans Egede samlede den første menighed i Grønland og holdt gudstjeneste og holdt sine prædikener.

I 'Meddelelser om Grønland' bind II side 288-289 citerer historikeren Louis Bobé fra de årlige 'Inventarer' (opgørelser over bygningerne, deres brug og løst og fast inventar), der blev udført og sendt hjem til Danmark fra 1730-erne og frem. I disse fremgår det, at der i Hans Egedes Hus (Våningshuset) frem til den nye kirke bliver bygget i 1758, var en særligt indrettet 'stue' i huset, der blev brugt til 'kirkestue'.

*Husets indretning i 1740 til bolig for Landsrådsformanden
tegning og rekonstruktioner Søren Vadstrup 2016*

Kikker vi på en nutidig plan af Hans Egedes Hus, har den lille 'kirkestue', hvor Hans Egede prædikede og holdt de første gudstjenester, og døbte de første grønlandere, befundet sig i det rum, i det oprindelige hus' nordvestre hjørne, på planen kaldt 'arbejdsværelse'. (Herunder også indbefattet det lille toilet). I dag er den tidligere kirkestue et 'gennemgangsrum' til en senere tilbygning'. Læg mærke til verdenshjørnerne, som Niels Egede på sin tegning har fået 'vendt 45 grader.

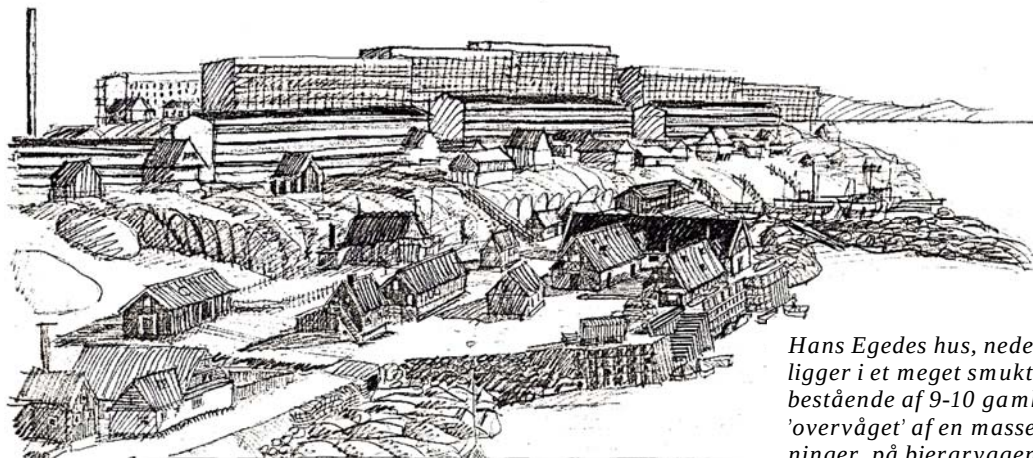
Takket være Niels Egedes tegning med præcise navne på rummene, og de gamle, kortfattede beskrivelser fra Louis Bobé fra bl.a. 1734 kan vi nu fastslå, at Købmanden boede i rum 4 og 5 (på Niels Egedes tegning), Hans Egede og familie boede i rum 3 og 7 og kateketen i rum 2. Assistenten nævnes ikke, men 'Mandskabets stue' kaldes for 'Matrosernes stue', og grunden til at denne er så forholdsvis stor er, at det ofte var de overvintrede skibsmandskaber, der boede her om vinteren, hvis de f.eks. måtte vende om på grund af isen.

Om den lille 'kirkestue' står der, at den havde 4 store Vinduer, et stort Bord med Stol, en Seng (!), 4 Træstole og 10 Bænke til Kirkegæsterne. Dette med 3 Døre forsynede Rum opvarmedes sammen med det tilstødende Købmandens kammer af en stor Bilæggerovn, mellem begge Rum. Dette passer præcist med Rum nr. 6 på Niels Egedes tegning, bort set fra, at han har tegnet alt for få vinduer i rummet.

Da den nye kirke bliver bygget i 1758, bliver 'kirkestuen' i rum 6 ledig, og derfor flytter Købmanden ind i dette værelse, og Kateketen flytter ind i rum 4 og 5 på Niels Egedes tegning, hvorefter der bliver plads til Assistent i Kateketens tidligere stue, rum 2.

Så plantegningen er *heller ikke* fra 1740, men snarere omkring 1760, hvor Købmanden var flyttet ind i 'kirkestuen'.

Men i dette rum, der findes endnu i huset, har bl.a. Hans Egede, hans søn Poul Egede og hans efterfølgere Christian Drachardt og R. Bruun, holdt Gudstjenester og prædiket, frem til 1758.

Hans Egedes hus, nederst til venstre, ligger i et meget smukt bygningsmiljø bestående af 9-10 gamle bygninger – 'overvåget' af en masse nye betonbygninger, på bjergryggen over havnen.

8.6 Teknisk tilstand

Huset er generelt i god tilstand. Taget, der er belagt med spån, er forholdsvis nyt. Vinduerne er fornyet i 1976 med koblede vinduer med termoruder i de indvendige rammer.

Stenmurene er generelt også i god stand, men lider under at facaderne er blevet plastikalet uden på den gamle gulkalkning – kombineret med at der ved den seneste restaurering af stenmurene er anvendt en for svag kalkmørtel, der nu falder ud. Det er især sydsiden og vestgavlen, der er præget af dette.

Derudover sker der en synlig, men ret lille sætning af det nordvestre hjørne på vinkelbygningen. Revnerne i murværket her kan også skyldes rystelser i vejen fra snerydningskøretøjer. Der foregår herudover ikke tung trafik på vejen af nævneværdig karakter.

Gårdspladsen foran husets indgang lider under at smeltet vand og regnvand ikke bliver ledt effektivt bort, via render eller brønde, så den ofte sejler i vand. Dette påvirker adgangsforholdene på en negativ måde.

Staldbygningen af kampesten er på et tidspunkt, formentlig omkring 1900, blevet forstærket med en påstøbt betonforstærkning for neden. Denne er stærkt forvitret og frostskaadet, bl.a. på grund af en beton i en meget ringe kvalitet. Vindfangs-udbygningen er ligeledes i meget ringe tilstand.

8.7 Arkitektonisk analyse

Huset er på grund af sine rustikke stenmure, den kraftige husbredde på 12 meter og det store tag med en taghældning på 45 grader et meget markant hus i Grønland – også via sit djærve arkitektoniske udtryk. Taggavlene er beklædt med brede brædder på klink, der understreget husets rustikke præg, yderligere understreget af mange lag tranmaling, der er blæret og med mange løbere langs kanterne. Selve vindscederne er fra 1976.

Vinkelbygningen fra 1930-erne er glattere i facadeudtrykket, hvilket er med til at markere dennes klart yngre alder. Vinterhaven er, trods sin alder på 40 år, og med nye termoruder, holdt i samme djærve stil.

8.8 Bærende bevaringsværdier

Husets bærende frednings- eller bevaringsværdier knytter sig til de markante stenmure og de tilsvarende rå og djærve taggavle samt det store, markante tag. Spåntaget, der omkring 1900 har erstattet den oprin-

delige tagdækning med brede klinklagte brædder, klæder med sin finhed ikke huset og bør ved næste omlægning føres tilbage til klinklagte brædder – i dimensioner som taggavlenes.

Den nye yderdør til gårdspladsen er en nyere standarddør, der ikke passer historisk eller arkitektonisk til det gamle hus. Denne bør derfor ved lejlighed skiftes ud med en dør, mangen til den projekterede og udførte yderdør fra 1976.

8.9 Immaterielle værdier

Som bolig for 'Grønlands Apostel' og hans lige så kendte familie, som deres første hus på stedet, og yderligere indeholdende Grønlands første 'kirkesal', der var i funktion fra 1728 til 1758, rummer huset meget væsentlige immaterielle værdier. Hans Egedes yngste søn, Niels Egede, har i et brev indirekte forklaret, hvor den første kirkesal i huset og i Grønland lå. Nemlig i en endnu eksisterende lille stue, kaldt 'Arbejdsværelse' på den nuværende plan.

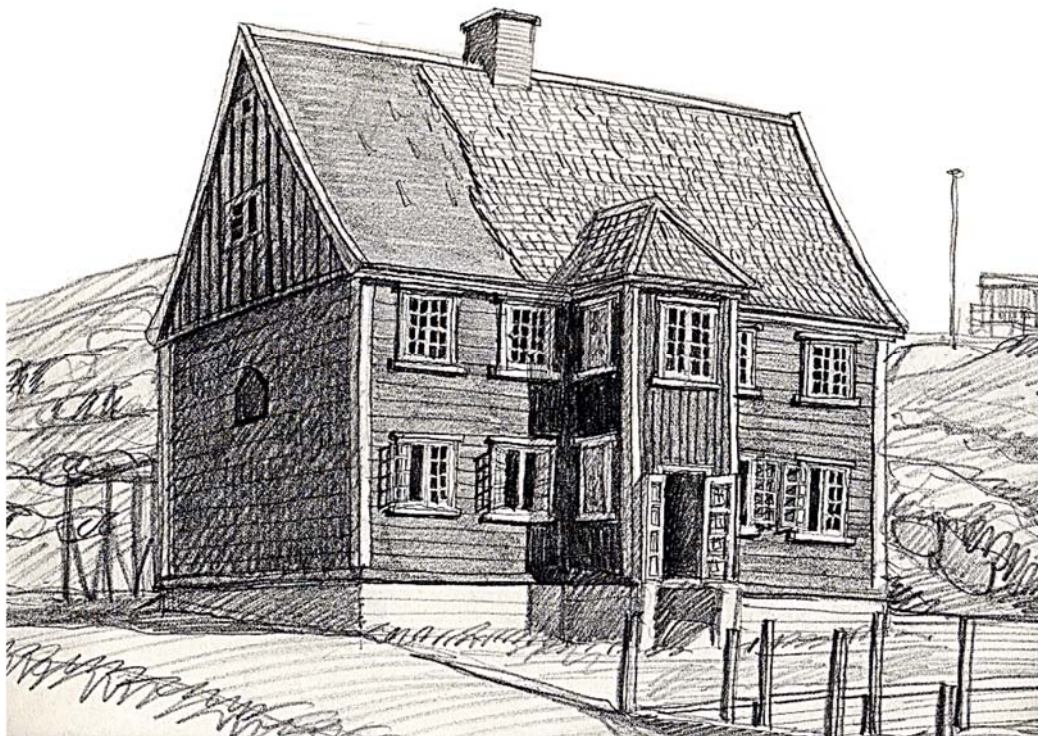
Da den nye trækirke i Godthaab blev bygget i 1758 flyttede Købmanden/Handelsbestyreren ind i kirkerummet, hvilket jo også rummer en spændende fortælling. Dels fordi han åbenbart måtte finde sig i at hjælpepræsten skulle passere igennem Købmandens bolig, for at komme ind til sin, dels fordi denne 'tætpakkede' situation, hvor 5 faste beboere og yderligere 6-7 'Matroser' oven i dette, boende i samme hus, fortsatte helt frem til 1840-erne.

Først flyttede Assistenten til sin egen bolig i 1833, i dag kaldt 'Qivitoq-huset', da det er bygget i stokværk (solide, vandrette tømmerstokke) fra den nedrevne Inspektørbolig i Godthaab fra 1782. I 1847 fik præsten og kateketen en ny meget stor og flot, 2. etages, bolig af solidt stokværk. Byen fik en ny stor kirke i 1849. Og Handelsbestyreren fik i 1847 endelig overladt hele det store stenhus for sig selv.

Blandt de immaterielle værdier hører også at huset, som det eneste i Grønland, er bygget af medførte, friggivne straffefanger fra Holmen i København. Stenmurenes rå udtryk rummer et materielt aftryk fra deres arbejde.

8.10 Udvendig istandsættelse

Den forestående istandsættelse af facaderne koncentrerer sig om stenmurene, vinduerne, yderdørene og vindscederne m.v. De klinklagte gavle må ikke røres p.g.a deres eksisterende, smukke overfladekarakter fra mange tidligere års maling med 'tranmaling'.

En særlig form for immateriel kulturarv i forbindelse med bygninger, kan man bl.a. opleve i Grønland, hvor adskillige huse står tomme og ikke kan blive beboet, fordi det spøger i disse. Her Knud Rasmussens fødehjem i Ilulissat/Jakobshavn, der nu er restaureret og indrettet til museum.

Vi skal igen til Grønland for at finde én af de mere specielle variationer af visse bygningers immaterielle værdier, nemlig umiskendelig lugt af sæltran – fra den 'tranmaling' bestående af kogt sælspæk, knust harpiks og rødokker pigment, som mange bygninger traditionelt har været malet med udvendigt. Tranmalingen skyer regnvand og fugt, der nærmest 'perler' af på overfladen. Det skyldes naturligvis at havpattedyrene har udviklet en olie i deres spæklag, der meget effektivt holder vandet ude. Men lugten bliver 'hængende' i meget lang tid.

Paper presented by

Søren Vadstrup, Architect m.a.a., Associate professor

The Royal Danish Academy of Fine Arts, Schools of Architecture, Design and Conservation,
Phillip de Langes Allé 10, DK-1435 Copenhagen K, e-mail: soren.vadstrup@kadk.dk

do.co.mo.mo_

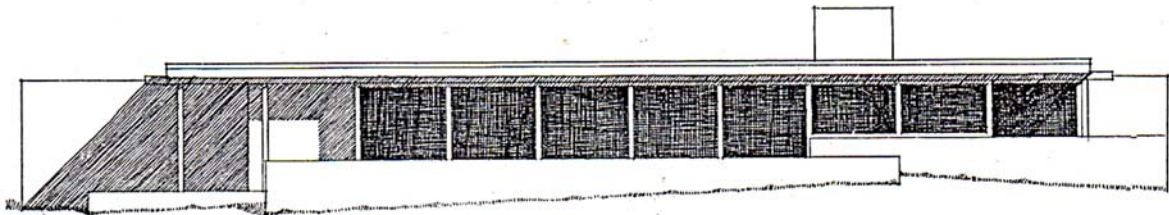
14th International Conference

Adaptive Reuse.

The Modern Movement Towards the Future

6.- 9. Sep. 2016, Calouste Gulbenkian Foundation,
Lisboa, Portugal

9 New method to analyse and assess intangible heritage

Jørn Utzon's own House in Hellebæk, Denmark (1959).

9.1 Abstract.

At the Royal Academy in Copenhagen, Department of Restoration and Transformation, we have developed a new, and fast, yet very systematic method to analyze and assess existing buildings before restoration and transformation. The process includes a historical, a technical and an architectural analysis. After which follows a short assessment of the fundamental values, concluded by some, also short, recommendations for the project.

As a part of the historical analysis we are looking at the cultural history, and as a part of this, the intangible heritage of the building. The cultural history includes the visible traces in the building from the use and from people, living in the house, but also the patina, wear and tear. The intangible heritage includes the invisible 'traces', which means the philosophy and ideology of the architecture but also the history and the atmosphere of the environment and surroundings.

The Danish detached single-family house from the 1960s and 70s is one of the most undervalued and

criticized building types in the country – especially by the architects. These houses are in a poor technical condition and the architecture is considered boring because the design is standardized and without any individual character. But the owners love them. However, in these years the owners are also starting to alter and re-design these houses.

Most people are not aware, that these houses have some very interesting intangible aspects. These include the architectural and cultural roots from England, Germany, Japan and USA. Moreover, it includes many new ideas and solutions regarding functional lay-out and interior design.

Our research shows, that if the owners are more aware of the intangible heritage of these houses, they will obtain a more qualified refurbishment and transformation in terms of remarkability, identity and conservation standards. The house owners will look at the houses in a new light, so where the house before seemed totally anonymous, they will discover its personality and character - typical of the time.

9.2 The Analysis and Assessment Method

In Denmark a lot of refurbishment projects have taken place in the last years in ordinary and privately owned buildings, for example the detached single-family houses from the 1960s and 70s. Here, there is not time, money or need for a very deep and comprehensive building archeological survey before the actual work.

For this reason we have developed a quite quick, but also very systematic method to analyze and assess these buildings and their surroundings, before any interventions. The purpose of the method is to obtain a site-specific and locally adapted restoration and transformation of the buildings. The Method can also be used to improve the architectural whole in architecturally 'devastated' houses, urban areas or urban spaces **i**.

The Analysis and Assessment Method consists of 5 elements:

- 1: General description of the building and the surroundings
- 2: Analysis of the historical, the technical and the architectural values
- 3: Assessment – a summary of the fundamental values
- 4: Recommendations for future actions
- 5: Restoration or transformation principles

All five points are reported in writing, but as short and precise as possible, because the building owners very often do not want to spend a lot of money on redundant writing and reading.

The method comprises 5 new elements compared to most other methods **ii**:

- a. The order of examination is important. One must consequently start with the historical analysis, then the technical and at last the architectonical analysis. Never in the opposite or other order.
- b. The historical analysis has a special focus on the visual traces of the cultural history
- c. And furthermore, the invisible, intangible values and properties.
- d. The method provides a brief assessment – a summary of the fundamental values, taken from the analysis.
- e. The method provides a set of recommendations for future action, consisting of five points

Referring a. and b.:

It is our experience from building examinations made by engineers, that if you start the analysis and examination with the technical aspects, and therefore focusing on, the technical problems in the buildings, you will often lose some of the most valuable historical traces – and especially traces from the cultural history. These are often fragile, deteriorated or odd. But if you systematically start the examination by focusing on the traces of the cultural history, you will be aware of these as essential cultural values in the building – despite their possibly technical weaknesses.

Referring c.:

As described earlier this method is also focusing on the invisible and intangible heritage of the building. That means the ideology, ideas and the philosophy of the architecture, the attitudes of the actual architect, the typical, but now disappeared colours etc. This will often imply a study of written sources and traditions.

Referring d.:

The short concluding assessment of the historical, the technical and the architectonical values of the building is in most cases supplemented with the intangible aspects. They are interesting in themselves, but they can also serve as argumentations to the owners, to keep invaluable traces from the cultural history.

This is also done because our research shows, that if you can keep the most important traces of the cultural history in the building, after the refurbishment, this will enrich and raise the quality of the project and the final result - just as 'salt and pepper' adds taste and character to a meal.

Referring e:

Under the recommendations (point no. 4) we use five categories:

- 1 Inalienable structures, spaces and building parts to be preserved
- 2 Disruptive structures, spaces and building parts to be removed
- 3 Removed structures, spaces and building elements to be reconstructed
- 4 Structures, spaces and building elements to be transformed
- 5 New structures, spaces and building elements to be added

This very short conclusion of the building examination serves also as an essential dissemination and simplification for the owners – and a very important tool for the architect, to convince the owners of what to keep and repair, and what to demolish or transform in the house.

9.3 Arts and Crafts and Bauhaus

To find the roots of the Danish detached single-family houses from the 1960s and 1970s, we must start in England around the year 1850. A group of English architects and art historians were seeking the 'original' English house. Most English homes at that time had several rooms which were not or seldom used on a daily basis, but only when guests were visiting: Dining room, Library, Music room etc. The unused rooms, often one fourth of the area of the house, was waste of good living space.

In the remote countryside's of England, architects as Baillie-Scott, Philip Webb, Ernst Gimson, C.F.A Woysey and not least the artist William Morris, found the medieval 'English country houses', furnished with a central 'Gothic Hall'. They saw, that the residents here were dining, resting, playing, partying, having guests, playing music, keeping and reading books etc. in the same large room. This inspired them to design a new lay-out of the 'Modern English Villa', in which this new multifunctional room could replace the prestigious and mostly unused dining room.

9.4 Usonian and Utzon

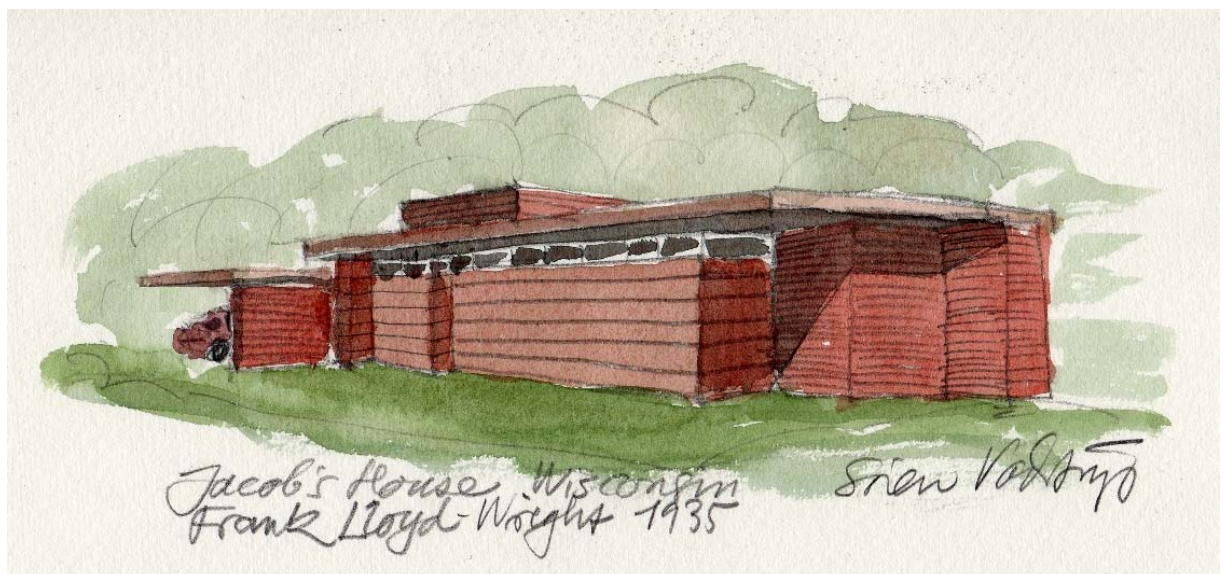
In the mid-1930s and throughout the 1940s, the American architect Frank Lloyd-Wright designed plans for a new type of 'garden cities' in the suburbs, called Broadacre Cities. For this purpose, he also designed a new type of modern and innovative family houses, called Usonian Houses^{iv}. The plans for the Usonian Houses are 'free' or dissolved, inspired by the Arts and Crafts villas, with a large multifunctional living room in the middle, connected to a small and effective kitchen and with smaller bedrooms in the other end of the house – just like in the Bauhaus houses. The living room has a direct and level less

Many Arts and Crafts villas all over England were designed with this large, high roofed hall in the middle of the house, with all living functions in one room and they invented a new word, 'living room' for this space. The living room always has a big fireplace at the end of the room, and a large bay window towards the garden, facing south. Directly connected to the living room is a kitchen and at the other end of the house are smaller bedrooms for the children and parents, just like in the medieval housesⁱⁱⁱ.

In the 1920s, a new wave of architects in Belgium, France and Germany were again inspired by the British Arts and Crafts movement – and the medieval country house. They created the 'Bauhaus style' and the modern movement – the subject of this conference. Here we find the same elements: The large multifunctional room in the middle of the house, connected to a small and effective kitchen and smaller bedrooms in the other end of the house, just like in the Arts and Crafts villas.

access to the garden on the south side of the house, only separated by a large glass wall. The north side is closed and without windows. In addition, the Usonian Houses were built at a very low cost, because many of the wall panels were prefabricated

After the Second World War many Danish architects went to the United States to study and work. Among these was the young architect Jørn Utzon. Back again, they built a wide range of single-family homes for themselves and others in Denmark, inspired by Frank Lloyd-Wright^v.

Frank Lloyd-Wright: Jacob's House, Wisconsin, USA. Usonian House 1935. Drawing © Søren Vadstrup

9.5 The Danish single-family house from the 1960s and 70s

The Danish detached single-family house was created about 1960 as a mix of all this. The architects, or rather the building firms, because only a few of these houses were designed by architects, studied Jørn

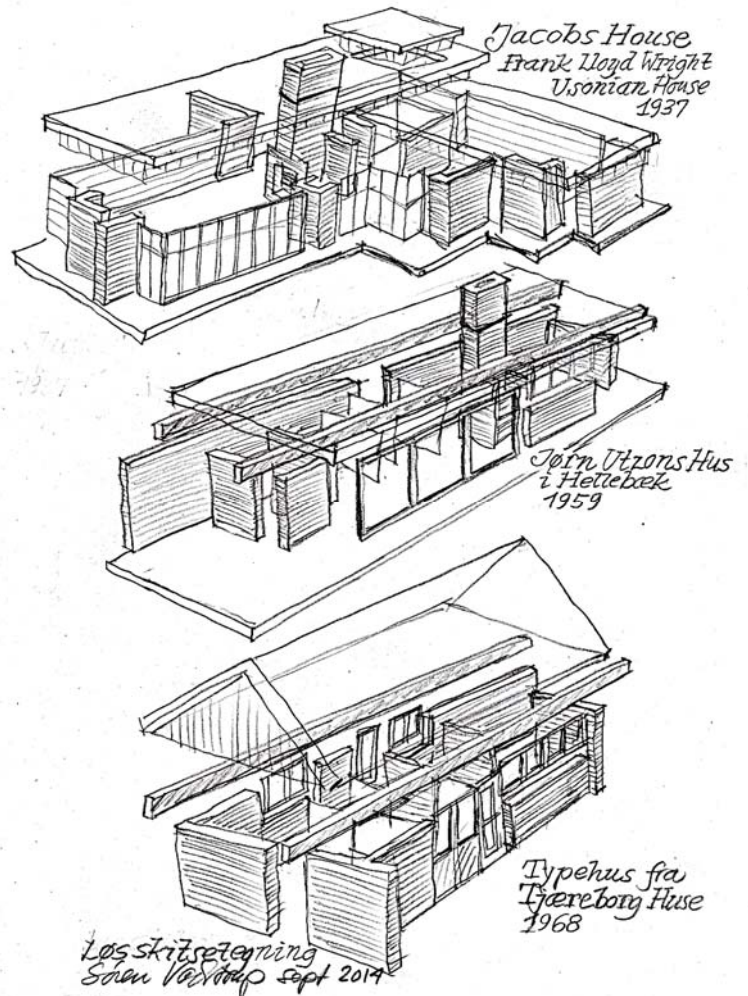
Utzon's own house from 1959 and houses from other leading architect's in the 1950s, and the result was a cheaper version but with many similarities, as seen on this drawing (Figure 2).^{vi}

An unfolded comparison of the similarities between:

- Frank Lloyd-Wright (1935) Jacob's House in Wisconsin USA,
- Jørn Utzon's own House in Hellebæk, Denmark (1959)
- The Danish detached single-family house from Tjæreborg Houses, (1968).

The plans from the medieval country houses, the arts and crafts villas, the Bauhaus villas and the Usonian villas - plus many other elements, are recurring in all three buildings.

Analysis and sketch Søren Vadstrup ©

The positive properties of the house are that the south side, turning to the garden, is very open with large glass windows and glass doors. There is only one single step out to the terrain, the terrace and the garden, which 'brings' the garden directly into the living room. All of these villas have the most delicate and nice-looking masonry work in red or yellow bricks at the north side and the gables. The roof 'hovers' on top of two long straps of dark wood, with the ends jutting out into gables in a Japanese manner.^{vii}

The – often by the residents themselves – criticized properties of the Danish detached single-family houses from the 1960s and 70s are that they have a very dark and closed north side with only few and elevated windows. Both of the two gables are completely closed and without windows. The kitchen is very small and has almost only room for one

person. In the quite large living room, many very different activities must take place: Dining, seating, talking, playing, television viewing etc., while the small dark rooms in the house's east end mostly are used to sleep in. Just like in the Arts and Crafts and the Bauhaus villas described above. Because of these adverse properties, many house owners want to open the north side of the house with larger windows. They want to make the kitchen larger – to a so-called 'conversation kitchen' – and they want to put the small rooms together to fewer and larger rooms. What we also see are new 'romantic' windows with glazing bars and smaller windowpanes, new plastic doors with fan windows and the masonry and brick facades are plastered with cement plaster. These radical interventions are disruptive and damaging for the architectural values of the house – and furthermore also for its identity as a typology, typical of the time.

9.6 Conclusion

Our research shows, that if the house owners are told about and being aware of the historical and intangible roots of the house – from the middle ages, over arts and crafts and Bauhaus to Frank Lloyd-Wright and Jørn Utzon – they often recognize and experience their house in a new way. And they also see a lot of new qualities in the house, as it is. This can be done by sketches (Figure 2) and through the written assessment, which are a central part of the method.

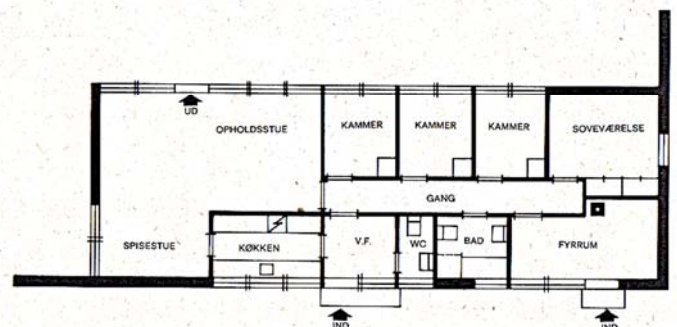
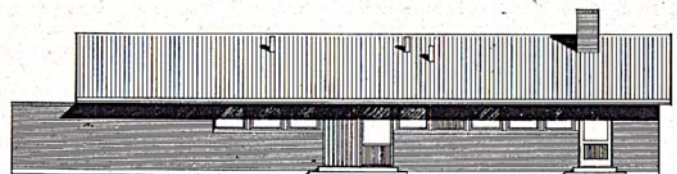
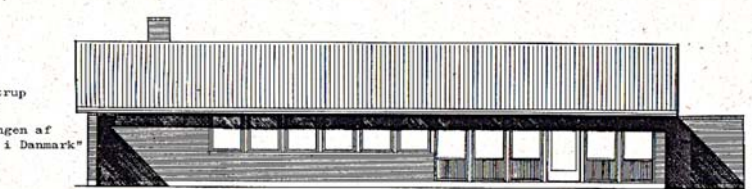
This intangible heritage, in the form of stories, memories, atmosphere and ideas from England, Germany, Japan and the USA are present, invisible and visible, in the Danish detached single-family houses from the 1960s and 70s. If you are aware of this, you suddenly understand the clear identity and character of the house, and you are more careful and respectful, when you make changes in the house. Many house owners, these years, wish to change the identity of their houses according to their own dreams and wishes.

However, if you as an architect can get the house owners to identify them-selves with the original identity of the house, its background and ideas, and its original atmosphere and ambience, they often will implement more sensible actions and changes, in accordance with the history and architectural values of the building, instead of excessive or violent interventions. An important tool for this is the intangible properties of the house. And the new developed and very systematic and fast executed Analysis and Assessment Method is a good tool to identify that and to explain this for the owners.

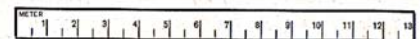
Firma:
TJÆREBORG-HUSE
Tjæreborg
Tlf. (051) 7 51 55
Sjælland:
Rugvenget 31, Taastrup
Tlf. (01) 99 36 00
(Medlem af "Foreningen af
typehusproducenter i Danmark")

Navn: TJÆREBORG-HUSE
Beliggende: 125 m²
Totalpris: (1.8.66/byggeind.163)
(Jylland)..... kr. 95.111

Beskrivelse:
Ydermur: Rød el. gul teglsten, tryk-
impregnerede træelementer
Tag: Bølgeplader
Isolering: Mineraluld
Vinduer: Tophængte termovinduer
Døre: Terrassedøre; havedøre af
Redwood. Øvrige af Redwood karm
og glas. Indv. døre af mahogni
Gulv: Bøgeparket, linoleumsfliser
Varme: Centralvarme/oliefy
Radiatorer: Panel
Bad/toilet: Spejl, hyld m.m.

Bemærkninger:
De anførte priser er inklusive
oms., der refunderes, men exclu-
sive grundgifter, renter, kurs-
tab, vurderingsudgifter, atte-
ster, landinspekter, gebyrer,
udvendige stik, haveanlæg, for-
sikringer m.v.

Typical Danish detached single-family house from Tjæreborg Houses, in 1968.

¹ Vadstrup, Søren: "Analyse- og Værdisætnings-Metoden". In: Harlang, C. et al. (ed.): "Om Bygningskulturens Transformation". Gekko Publishing, Copenhagen, 2015.

² For instance the often used, but very time-consuming and expensive building archeological research method.

³ Guillery, Peter (Ed.): "British Architecture and the Vernacular". Routledge, London, 2009.

⁴ John Sergeant: "Frank Lloyd Wright's Usonian Houses: The Case for Organic Architecture". New York, 1976.

⁵ Sheridan, Michael: 'Mesterværker – enfamiliehuset i dansk arkitekturs guldalder' Strandberg Publishing, Copenhagen 2011.

In English: Sheridan, Michael: *Landmarks The Modern House in Denmark*. Hatje Cantz, Ostfildern Germany, 2014

⁶ Vadstrup, Søren: "Byhuset". Lindhardt og Ringhof, Copenhagen, 2014.

⁷ Vadstrup, Søren: "Byhuset". Lindhardt og Ringhof, Copenhagen, 2014

10 Bevar Roskildes brutale mesterværk

Vikingskibshallen i Roskilde er et arkitektonisk mesterværk, der bør rives ned – og genopbygges i samme form, ligesom et japansk tempel.

10.1 Det lyder brutalt – men er det slet ikke

Når man taler om *brutalisme* inden for arkitekturen, har det ikke noget at gøre med at man selv eller arkitekturen er *brutal*, forstået som at opføre sig groft eller ligefrem dyrisk. 'Brutalistiske' bygninger i beton, der blev frembragt i 20-året 1950 - 1970, er karakteriseret som arkitektur ved at det *rå aftryk af betonens støbeforskalling* - indgår som et vigtigt arkitektonisk element. Det kan rent faktisk godt se ret forfinet og elegant ud. Ikke mindst fordi et andet

typisk træk ved brutalistiske bygninger er, at de består af tydeligt sammensatte, geometriske bygningsdele.

Det gør een af de smukkeste, mest udtryksfulde og rendyrkede brutalistiske betonbygninger i Danmark i høj grad: Vikingskibshallen i Roskilde, tegnet af arkitekten Erik Christian Sørensen i 1963 og opført i 1968-69.

10.2 Vikingskibshallen i Roskilde – dansk brutalisme, når den er bedst

Det var den schweizisk-franske arkitekt le Corbusier, der i 1920-erne som én af de første introducerede og bevidst benyttede betonens upudsede og let ujævne overflader med et tydeligt aftryk af den støbeform (forskalling) af brædder, som betonen og jernbetonen støbes i. På fransk blev teknikken benævnt *béton brut* – direkte oversat til dansk: *rå beton*. Men for de mindre franskkyndige englændere, og måske også med et glimt i øjet, blev det snart 'oversat' til *brutalism* og sågar til fransk som *brutalism*. 'En bygning i rå beton' havde måske været et mere passende navn på dansk.

I den nordiske udgave er brutalismens bygninger i rå beton langt mere lette og elegante end i resten af Verden, men Vikingskibshallen slår alt. Jernbetonkonstruktionen bestående af søjler og dragere (vandrette bærebjælker) er dimensioneret ned til et minimum og fremstår næsten som om den er bygget af træ. Det er japansk og dansk på samme tid.

På den måde har konstruktionen stor lighed med Erik Christian Sørensens eget hus fra 1954, der netop er bygget op i et markant søjle-drage-system af massivt træ, der er samlet på stort set samme måde som Vikingskibshallens bæresystem i beton.

Dette kapitel har været bragt som *Kronik* i dagbladet Politiken den 7. januar 2017 og efterfølgende i *ARKITEKTEN*. Vikingskibshallens **im materielle kulturarv** skal ses i 'brutalismens' konstruktive idé, den fjernede, men alligevel synlige brædeforskalling, det arkitektoniske samspil med de udstillede, meget akvodynamiske skibe, de flotte, dagslysbelyste rum og det bevidst 'kuraterede' museum, bl.a. med skibenes profiler set mod fjorden.

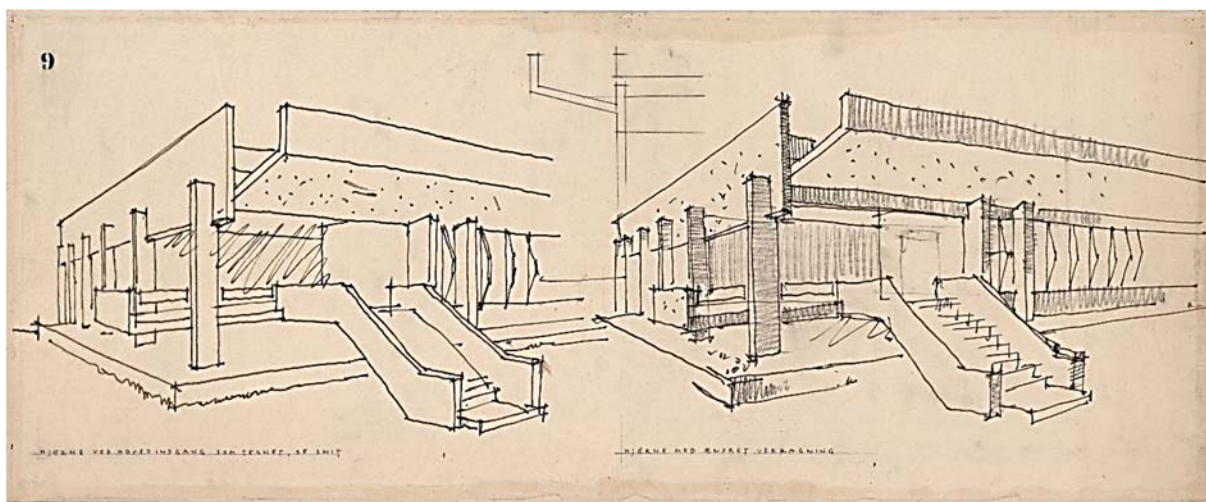

Begge huse har ingen bærende ydervægge eller skillevægge, hvilket er genialt som ramme for en udstilling af 5 spinkle skibe i et kæmpe rum, hvor det samlede fund kan overskues på én gang. Som et yderligere virkemiddel kan de to bedst bevarede skibe stå som udtrykfulde silhuetter mod den store nord-vendte glasfacade, skudt lidt ud i vandet, så man samtidigt oplever fjordens vandflade, kyster og himmel, dens vejr og vind - hvorved skibenes rette element bliver helt nærværende. Tagets store udhæng, skærmer for det direkte sollys, og sammen med de markante ovenlys har huset et utroligt lyst og let udtryk.

Selv de fire meget kraftige betontrapper, i et ens design med to distinkte knæk, virker trods deres voldsomme tyngde, helt lette og graciøse. Af Sørensens

skitser til bygningen ses det, at han næsten har arbejdet mere med placeringen og virkningen af disse trapper i facaderne og i selve rummet, end selve de udstillede skibe.

Men 'brutalismen' har tydeligvis også sit navn, sine betonkonstruktioner og sine rå overfladekarakter imod sig – og jeg skal da også selv være den sidste til at prise de 'brutalistiske' og anmassende betonhuse, der har fundet vej til vore historiske bykerner. På hovedgaden, Algade, i Roskilde ligger der eksempelvis 7-8 virkelig slemme eksempler. Men der findes også smukke betonbygninger, hvor vi også må kikke ud over den nære histories næsetip og betonens generelt dårlige ry.

Erik Christian Sørensen skitser til Vikingeskibshallen i Roskilde fra 1963. Her ses de klart sammensatte geometriske former ret tydeligt, der er eet af den nordiske 'brutalismes' særlige kendetegn, og som gør den uhyre let og elegant som arkitektur. Betonens rå overflader, med aftryk af støbeforskallings brædder, er også udtrykt i skitsen. De udgør, sammen med de spinkle dimensioner, bygningens akilleshæl i det fugtige havklima. (Danmarks Kunstbibliotek. Tegningssamlingen).

10.3 Befolkningen versus ekspertvældet

I den vestlige verden er der for tiden en bevægelse, hvor 'almindelige mennesker' reagerer over for 'ekspertvældet'. Den bevægelse giver sig også udslag i arkitekturen. Vikingskibshallen i Roskilde har således for nylig været genstand for 'folkets dom' i skikkelse af blandt andre politikeren Alex Ahrendtzen (MF og kulturordfører for DF), der i Politiken har karakteriseret bygningen som 'for at sige det pænt, en rædsel fra sidst i 60'erne, som ikke fortæller visuelt, at dette er en helt enestående vikingeattraktion'. I stedet for den nuværende bygning forestiller kulturordføreren sig et »ikonisk museum i vikingestil«, fremgår det. Om arkitekterne siger kulturordføreren: 'Ja, det er en indspist klike, som langt hen ad vejen er enige. Og kigger man for eksempel på arkitekturen, er politikerne ofte slet ikke inde over at beslutte, hvilke stilarter der skal fremmes. Arkitekterne har i alt for vidt omfang selv fået lov til at bestemme, hvad der skal bygges. Det er derfor, vi har fået de der modernistiske betonrædsler spredt ud over hele landet. De har i høj grad været båret af en ideologi, hvor mennesket er blevet en lille brik i et stort ideologisk spil'.

Som arkitekt, og derfor på 'ekspertsiden', er jeg slet ikke uenig i denne reaktion, for det har været eet af arkitektfagets allerstærkeste kendetegn – frem til omkring 1960, at udvise et højt historisk, demo-

kratisk og socialt engagement gennem arkitekturen. Se blot på de fantastisk smukke, grønne, gode og billige boligområder, i fin overensstemmelse med historien, der blev bygget i mursten overalt i Danmark i årene 1930-1960. Men herefter gik det galt, både med den historiske dimension og med kvaliteten i byggeriet, selv om vi heldigvis også har mange fine og gode arkitekttegnede bygninger og byggerier fra velfærdssamfundets tidlige år.

Men hvis befolkningen vil have mere magt over eksperterne, må den, paradoksalt nok, også lytte til eksperterne, og ikke bare forkaste kvalificeret viden og ekspertise – frem for følelser og overfladiske strømninger. Og eksperterne, her i form af arkitekterne, må genfinde deres historiske og sociale engagement - ikke for at logre for folket, og blive dets skødehund, men for at hjælpe med at opsætte nye svar og løsninger, på de mest påtrængende spørgsmål og problemer for vores fysiske og sociale rammer i byer, landsbyer og bygninger, nu og i fremtiden. Et bud fra denne 'ekspert' er at vi skal skabe et nyt sammenhold, og mindske rodløsheden, ved at passe bedre på og udvikle vores danske kulturarv, både den fysiske og den immaterielle, i harmoni med historien og de klassiske materialer og håndværksmetoder.

10.4 En moderne montre overfor oldtiden

På Kunstakademiets Arkitektskoles afdeling for Kulturarv, Transformation og Restaurering har vi tre kriterier for et godt hus – både for de nye, som de studerende – og andre – tegner i dag, og for de restaurering og ombygninger, vi foreslår på eksisterende bygninger: De skal være *stedsspecifikke*, d.v.s. indlevet i det konkrete sted, de skal bestå af gode og kendte *materialer* med lang levetid og de skal have *sjæl og atmosfære*.

Vikingskibshallen kan umiddelbart kun leve op til det sidste kriterium - når vi nu, her allerede 47 år efter opførelsen, ser store tekniske problemer med betonen. Dem skal jeg vende tilbage til. Men det stedsspecifikke kan den brutalistiske bygning rent faktisk godt leve op til på fornem vis, selv om arkitekturen i sig selv ikke prøver at ligne andre bygninger

på stedet. Det stedsspecifikke skal derimod ses i forholdet til de fem Skuldelev-skibe af træ, som bygningen er specifikt 'kurateret' til, som eet af de første af sin art i Danmark. Uden at fremvise så meget som én eneste stump træ i selve bygningen, får Erik Christian Sørensen huset og skibene til at supplere og komplettere hinanden. Det er gjort helt bevidst for at vikingskibenes fornemme træteknologi og elegante former af træ skal stå så klart som muligt, uden konkurrence. Betonens synlige aftryk af de, i dag 'immaterielle', forskallingsbrædder, skal til gengæld vise vor tids brug af træ, på en moderne og lige så kvalificeret måde.

Det kunne man godt se i 1969, hvor Erik Christian Sørensen modtog *Træprisen* for sit 'brutalistiske' betonhus.

Også på andre måder bringer Vikingeskibshallens arkitektur nogle vigtige værdier, ud til museets besøgende: Vi skal vise og forstå fortiden i en klar nutidig sammenhæng, uden overromantisering eller overfortolkning af historien. Vikingeskibsmuseets satsning på at supplere museet med videnskabeligt underbyggede, håndværksmæssigt korrekte, sejlene kopier af de fem vikingeskibe, i deres rette element, ude på vandet, fuldstændiggør denne filosofi.

Samspillet mellem bygningen, de udstillede skibe og det videnskabelige og håndværksmæssige miljø, der er skabt rundt om disse 'løfter' efter min mening Vikingeskibshallen op i en særklasse af mestervær-

ker, der bl.a. tæller den schweiziske arkitekt Peter Zumthors museumsbygninger i Bregenz og i Chur i Schweiz samt Columba-museet i Köln. Det er bygninger, man rejser hen til, for at se *i sig selv*.

Af danske modernistiske betonbygninger er Vikingeskibshallen efter min mening i klasse med Jørn Utzons Sidney-opera og Johan Sørensen's Grand Arche i Paris. Begge har, i forlængelsen af betonsproblemer med at 'stå ude om natten', beklædt ydersiderne med glaserede klinker. Sørensen's hus toner rent flag og viser den rå beton som den er – og må derfor i dag lide for skønheden i de lette og spinkle former.

10.5 Vikingeskibshallens byggetekniske problemer

Og her er vi så fremme ved Vikingeskibshallens store tekniske problemer i dag, og hvad vi efter min mening, kan gøre ved disse. Brutalismens tre største arkitektoniske og tekniske problemer er afgjort den uskønne udvendige patinerings, med sorte og grønne skjolder og striber, især i det danske klima. For det andet jernbetonens begrænsede levetid, fordi regnvand og fugt trænger ind til jernene inde i betonen, hvorved disse rustner og sprænger betonen. Situationen er her yderligere forværret ved, at Vikingeskibshallen blev plastikmalet i 1990-erne, i et forsøg

på at holde fugt og vand ude. Den tykke maling har også sløret betonens oprindelige rå overfladekarakter. For det tredje jernbetonens ringe varmeisoleringssevne og de medfølgende indeklimaproblemer.

Patineringsen må vi efter min mening acceptere og vænne os til som en del af brutalisme-arkitekturen, i lighed med patineringsen af tegltage og murstensfacader på ældre huse generelt. Men energiforholdene og den forvitrede jernbeton har jeg et bud på en løsning af.

Det jeg foreslår er at rive Vikingeskibshallen delvist ned, d.v.s. alle de skadelidte materialer og konstruktioner – og herefter genopbygge bygningen på samme sted om med det samme udseende og med de samme konstruktioner. Blot i bedre materialer, med en længere holdbarhed. Formmæssigt har vi jo tegningerne fra 1969 og kan evt. supplere med opmålinger inden nedrivningen. Alle ved at det at bygge i beton, tilmed i havvand udsat for frost, ikke holder evigt, men i dag regner man med at Storebæltsbroen og Øresundsbroen vil holde i 100-120 år, takket være forbedret beton og en bedre placering af armerings-

10.6 Hvad med fredningen?

Er denne løsning så forenelig med Vikingeskibshallens status som fredet bygning? Ja, der er adskillige eksempler i Danmark på at man har nedrevet og genopbygget fredede bygninger, med anvendelse af så meget som muligt fra den gamle bygning. Et fredet bindingsværkshus i Hørsholm, Fuglsanghus, blev i 1979-80 nedrevet, flyttet og genopført totalt – og er fortsat fredet. En hovedbygning til en herregård brændte for nyligt ned, og er nu under total genopbygning. I andre lande er dette også almindeligt, bl.a. har nogle af de oprindelige Bauhaus-bygninger i Dessau i Tyskland været næsten helt revet ned, og er nu genopbygget, præcist som i 1920-erne. Dette sker også i en stigende erkendelse af, at de bærende bevaringsværdier, der er knyttet til modernismens betonbyggerier, brutalistiske eller ej, *ikke* ligger i en omsorgsfuld bevaring af materialernes originale substans, som eksempelvis ved barokkens bygninger, men snarere i bygningernes form, idé og atmosfære – bl.a. opnået gennem rummenes proportioner samt overfladekarakter og farver.

I Japan bliver de traditionelle shintohelligdomme revet ned og bygget op på ny hvert tyvende år. Det sker fordi kontakten til guderne herved fornys, men man holder på den måde også både håndværket og bygge-

jernene. Til den tid, omkring 2140, kan man så gentage processen.

I Vikingeskibshallens meget spinkle dimensioner i bl.a. de udvendige betondragere og udhæng, der er en vigtig del af det arkitektoniske udtryk, vil armeringsjernene også i fremtiden være ret udsatte. Dette bør kunne løses ved at udføre disse af rustfrit stål.

Det vil heller ikke være noget problem at bygge et lille isoleret hus med et styret klima, hen over hver af de fem originale skibsfund, mens byggeprocessen foregår. Det er formentlig både nemmere og billigere end at flytte skibene.

traditionerne ved lige. Og har konstant et flot, nyt tempel.

Hvad med økonomien? Ja, man sparer jo en arkitektkonkurrence til mange millioner kroner. Derudover vil man på Vikingeskibshallen, trods den dårlige tilstand af betonen, formentlig kunne genbruge en del af den nuværende bygning, især de indvendige konstruktioner, bl.a. trapperne, niveauspringet og de indvendige betonsøjler. Men resten, piloterings, de udvendige facader, gulvet, taget og de ikke-bærende gavle, skal udføres helt nyt – efter de oprindelige tegninger. Men denne gang skulle levetiden gerne være 100-120 år.

Vi beholder dermed fortsat et dansk og internationalt arkitektonisk mesterværk fra 1960-erne. Ikke det 'originale' værk, men en omhyggelig og lødige replika, ligesom de fem sejlene vikingeskibskopier, eller de japanske shintotempler.

Om kontakten til vejrguderne herved fornys, er nok et spørgsmål, men det siger sig selv, at en sikring mod de forventede fremtidige oversvømmelser af Roskilde Fjord, skal klares et helt andet sted end længst nede i bunden af fjorden. Og her skal der nok virkelig brutale midler til.

Både Det særlige Bygnings-syn og Slots- og Kulturstyrelsen har efterfølgende fastholdt fredningen af Vikingeskibshallen, mens Roskilde kommune og museet stadig protesterer og ønsker en helt ny bygning.

11 Peter Zumthor: Atmospheres

På side 6 i denne publikation, påpeger jeg, at en bygning, eller en by's immaterielle kulturarv kan udmønte sig på tre planer, ofte samtidigt:

- Dels i dens *karakter, atmosfære og stemning* – bl.a. præget af byens, bygningens og rummenes materialer, proportioner, lysforhold og farver.
- Endvidere byens eller bygningens arkitektoniske *ide, filosofi og identitet*.
- Endelig kan de immaterielle værdier også ligge i *traditioner, viden eller praksis*, der er overleveret fra tidligere tider, typisk under byens eller bygningens opførelse, herunder de håndværksmetoder, der har skabt byen eller bygningen.

Af disse tre planer, er *karakter, atmosfære og stemning* uden tvivl den mest 'luftige'. Især fordi ældre huses særlige atmosfære, identitet og sjæl kan opleves på meget varierede måder, hvilket skyldes at oplevelsen af et ældre hus, den måde dette 'taler' til os på, er meget afhængig af den viden, vi har om huset, historisk, teknisk og arkitektonisk.

Men også mere end det. Husets karakter, atmosfære og sjæl er nemlig knyttet til en række elementer, der ligger udover de fysiske og materielle bestanddele i huset.

Men, igen hvad kunne dette være?

Peter Zumthor og undertegnede under et besøg på hans tegnestue i Haldenstadt i Schweiz – i 2013 sammen med en gruppe danske studerende.

Atmosfæren fejlede såmænd ikke noget.

Den schweiziske arkitekt Peter Zumthor, som jeg selv har haft lejlighed til at tale med flere gange, har skrevet en bog om *atmosfære*, fordi, som han siger, dette begreb har interesseret ham i mange år, primært fordi det efter hans mening er meget tæt knyttet til begrebet *arkitektur*.

Det skyldes også at god arkitektur, eller arkitektonisk kvalitet, først og fremmest handler om at det lykkes for en bygning at *bevæge* dig. Og her spørger Peter Zumthor så sig selv, bl.a. i den nævnte bog: hvordan kan jeg selv skabe bygninger, der bevæger mig selv og andre følelsesmæssigt – hver eneste gang (every single time). Den mest præcise definition på dette er: *Bygningens atmosfære*.

Du bør selvfølgelig læse bogen, der hverken er særlig stor eller tung. Men fordi dette jo også handler om arkitekturens *immaterielle værdier*, og fordi forfatteren kommer med så mange gode pointer, der i høj grad også kan inspirere til at opleve det immaterielle, bringer jeg her et ultrakort resumé.

Peter Zumthor taler i sin bog kun om at skabe ny arkitektur, primært af ham selv. Men han gør det ud fra egne oplevelser i og med *eksisterende* bygninger og bebyggelser, interiører og eksteriører.

Så efter min mening kan Peter Zumthors nedenstående 12 punkter i lige så høj grad bruges til at beskrive og karakterisere hvordan man kan opfatte begrebet *atmosfære* i eksisterende bygninger, bebyggelser og byer – plus at alle de eksempler og fotografier, der bringes i bogen, repræsenterer eksisterende bygninger og bygningsmiljøer.

Men det giver også bogen et bredere aspekt, at det seminar, den festival, hvor teksten indgik i en forelæsning, dels hed '*Stier gennem landet. Det poetiske landskab*', og inkluderede litteratur, poesi og musik, dels fandt sted på det fornemme Renæssanceslot Wendlinghausen, midt mellem Münster og Hannover i Tyskland. Den *immaterielle* ramme kunne derfor ikke være mere perfekt.

11.1 Det ægtes magi (The Magic of the Real)

Først og fremmest handler et steds atmosfære om den magi, som det ægte liv, den ægte tone, de ægte former og de ægte materialer skaber. Men hvad handler så disse elementer om. Her giver Peter Zumthor os hele 12 'svar', der kort er gennemgået her:

1. Arkitekturens krop (The Body of Architecture)

Arkitektur er først og fremmest karakteriseret ved at den samler en række forskellige materialer, for at skabe rum. Materialernes tekstur skaber en sensuel effekt, der kan sammenlignes med kroppens klæder, der kan være af fløjel eller silke, hvilket afføder forskellige følelser og stemninger.

2. Materialernes forenelighed (Material Compatibility)

Derfor har materialerne stor betydning for stedets atmosfære, at de er forenelige og udgør en samlet harmoni.

3. Stedets resonnans af lyde (The sound of a Space)

Materialernes egenskaber medfører også forskellige lyde og resonanser i rummene og også i gaderne. Det gælder også den menneskelige brug af bygningen, tale, skridt, musik osv. der kan være behagelig eller ubehagelig.

4. Stedets varme og kulde (The Temperature of Space)

Materialerne kan virke varme eller kolde på kroppen, selv gennem fødderne, f.eks. træ eller metal. Dette kan være reelt eller irreelt, men det er med til at skabe komfort eller det modsatte i rummene, og dermed en bestemt atmosfære.

5. De ting, der omgiver os (Surrounding Objects)

Atmosfære skabes også af de ting, der befinder sig i et rum, og som omgiver os. Hvis vi er omgivet af smukke genstande og detaljer giver dette større glæde, end ting, der ikke er smukke.

6. Mellem fatning og forførelse (Between Composure and Seduction)

Når man færdes i gode rum, skal den atmosfære, der er i huset kunne lede beboerne rundt på en naturlig måde, men så de samtidigt har følelsen af at have kontrol over sig selv - og sin egen færden. Et eksempel herpå er indretningen af Therme-badeanlægget i Vals, tegnet af Peter Zumthor (foto).

7. Spænding mellem interiører og eksteriører (Tension between Interior and Exterior)

Det at noget omgiver os, vægge, gulve, lofter, giver mennesker en følelse af sammenhold og indhyllethed – lige meget om vi er mange eller alene. Gennem tærskler, dørhuller og overgange sker der en næsten umærkelig overgang og omstilling fra ude til inde.

8. Niveauer/lag af intimitet (Levels of Intimacy)

Dette har at gøre med nærhed og afstand, før i tiden ville man kalde *skala*. Men det handler lige så meget om størrelse og dimension. Bygningens størrelse i kontrast til min egen. Men også at genstande i bygningen er mindre end mig: Dørgreb, låse, hængsler. Eller også at en bygnings indvendige rum ikke blot afspejles i den ydre form, men at nogle vægge er tykkere, har andre former, som det ofte ses i den historiske arkitektur fra Andrea Palladio og Le Corbusier.

9. Hvordan dagslyset falder (The Light on Things)

Hvor og hvordan lyset falder. Den måde materialerne reflekterer lyset på. Hvor skyggerne kommer. Eller den måde overfladerne bliver matte eller skinnende på, eller ændrer dybde. Her kan dagslyset bevæge én, langt mere end kunstlys.

10. Arkitekturens samspil med omgivelserne (Architecture as Surroundings)

Det at en bygning, en gruppe af bygninger eller en ganske lille bygning interagerer med stedets omgivelser – og også de mennesker der bor og færdes i bygningerne.

11. Overensstemmelse med helheden (Coherence)

Det er, når alt passer sammen med alt andet, så det er umuligt at fjerne en enkelt ting uden at ødelægge helheden. Det gør det på den måde, at sted, brug og form skal passe sammen. Formen skal passe til stedet. Brugen skal passe til formen. Og stedet skal passe til form og brug.

12. En smuk form (The beautiful Form)

Arkitektur er først og fremmest skabt for at bruges, så det er på den måde ikke en fri kunstart. Men materialerne, konstruktionernes, bygningernes krop, lyde, temperatur, dagslys og omgivelser – er ikke nok. Bygningerne skal også være smukke og have en smuk form

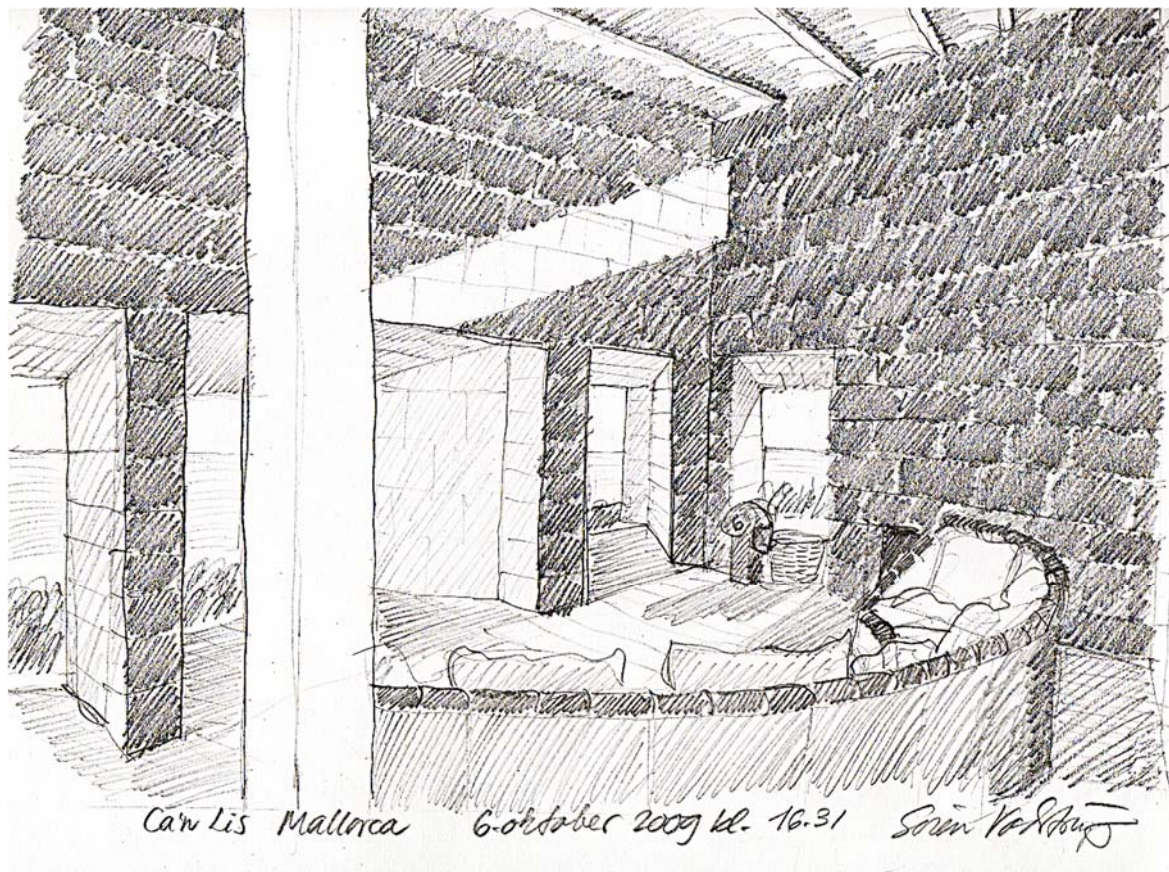

Peter Zumthor og hans kone Annalisa var i 2011 i Ilulissat i Grønland for at se på mulighederne for at tegne et besøgscenter til Isflorden Kangia, der er på Verdensarvlisten.

Jeg var med til at vise stedet frem og forklare om den lokale, historiske byggeskik.

Litteratur:

Zumthor, Peter: *Atmospheres*. Birkhäuser Verlag A.G. Basel. Boston. Berlin. 2006

'Hvordan dagslyset falder' – er der er nok mere end én arkitekt, der vil skrive under på, er en vigtig immateriel, karakter- samt sanse- og atmosfæreskabende effekt for stort set al arkitektur. Men Jørn Utzon har i sit hus Can Lis på Mallorca arbejdet med en yderligere effekt af dette, nemlig en lille hilsen fra solen i nogle få minutter, gennem en stribe i facademuren, ligesom i mange gamle kirker. Her tegnet af undertegnede den 6. oktober 2009, hvor solstriben viste sig kl. 16.31.

Da vi var i Can Lis for at måle huset op, anbragte nogle af de studerende, der målte taget op, for spøg en lille hilsen fra månen, i den smalle 'solstribе-rude'. Den blev dog taget ned igen.

Litteratur og kilder

Denne publikation skal ikke ses som en udmøntning af 'UNESCO's KONVENTION til beskyttelse af den immaterielle kulturarv', men som et supplement til denne i form af en udmøntning af hvordan en metodisk registrering af et steds, en bygnings eller en bygningsdels immaterielle baggrund, kan benyttes som et redskab til at forstå stedet, bygningen eller bygningsdelen bedre. UNESCO's og andres arbejde med dette, kan naturligvis give vigtig inspiration hertil.

Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage (ICH)
<https://ich.unesco.org/en/convention>

Dansk oversættelse af UNESCO's KONVENTION til beskyttelse af den immaterielle kulturarv.
Paris, 17. oktober 2003.

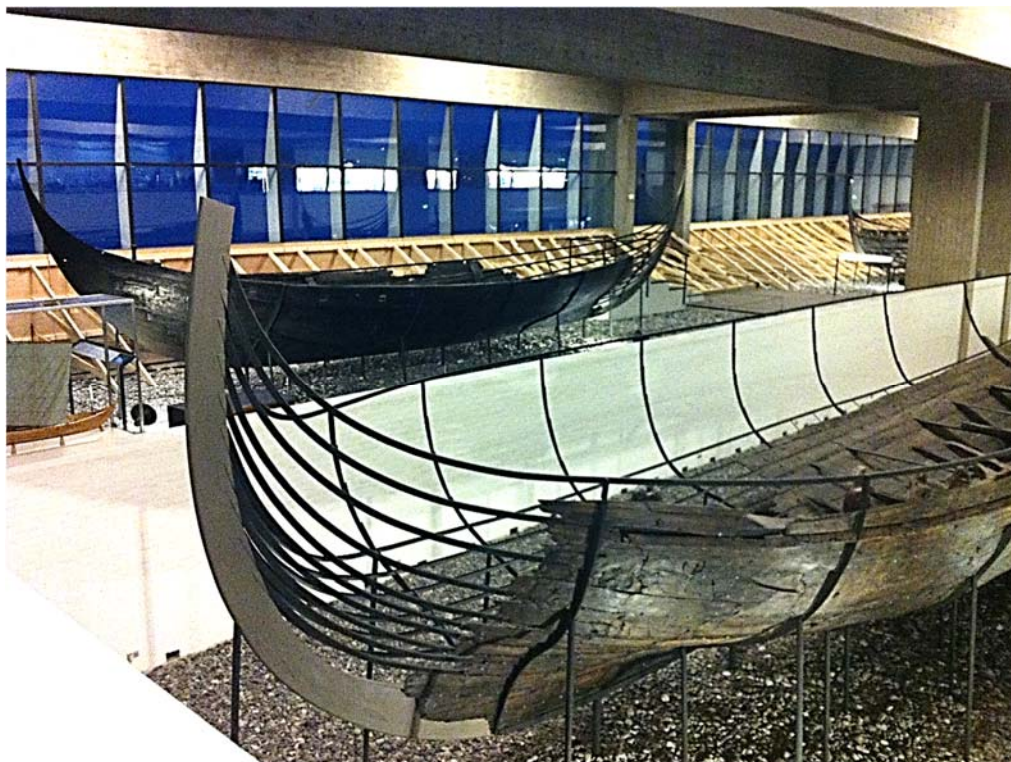
http://www.kb.dk/export/sites/kb_dk/da/nb/fag/dafos/Forskning/Immateriel_kulturarv/Konvention/konvention.pdf

Kulturministeriets Forskningsudvalg : *Begrebet immateriel kulturarv*. Kulturministeriet i 2006
(pdf: https://kum.dk/uploads/tx_templavoila/Begrebet%20immateriel%20kulturarv.pdf)

Buciek, Keld: *Stedets karakter. At opfange Genius Loci*.
Dansk Byplan Laboratorium og Roskilde Universitet (RUC), 2015 (Pjece)
http://www.byplanlab.dk/sites/default/files2/Metode_pjece_stedets_karakter_150903.pdf

Norberg-Schulz, Christian: *Genius Loci - Towards a Phenomenology of Architecture*.
New York, Rizzoli, 1991.

Zumthor, Peter: *Atmospheres*. Birkhäuser Verlag A.G. Basel. Boston. Berlin. 2006

Vikingskibshallen i Roskilde efter stormen 'Bodil' i 2015 - med sin vand- og klimasikrede nordfacade af krydsfinerplader. Der bibringer bygningen en **atmosfære** af katastrofe, fremtidsfrygt og ulykke.